

W kręgu „Bizancjum”

Kościół prawosławny w Polsce po 1944 r.

Zmiana granic państwa polskiego i przejęcie władzy przez komunistów w wyniku wprowadzania w powojennej Europie jałtańskiego porządku terytorialnego i politycznego istotnie zmieniły położenie Kościoła prawosławnego w Polsce. Znacząco zmniejszyła się liczba wiernych oraz duchowieństwa tego wyznania, co w konsekwencji doprowadziło do redukcji liczby diecezji i parafii. Sytuację polskiego Kościoła prawosławnego pogarszało nieuznanie przez patriarchę moskiewskiego Aleksego I przedwojennej autokefalii, jak również poparcie Cerkwi dla wprowadzanego w Polsce przemocą nowego ustroju. Nie bez znaczenia były też wcześniejsze relacje pomiędzy ludnością polską i białoruską oraz włączenie się części Białorusinów w budowę systemu komunistycznego.

Dla unormowania sytuacji wyznania prawosławnego w Polsce w skomplikowanym powojennym kontekście politycznym i układzie narodowościowym konieczne było rozwiązanie trzech spraw: prawne sfinalizowanie autokefalii, włączenie Białostocczyzny do metropolii warszawskiej oraz uznanie metropolity Dionizego¹ za zwierzchnika

¹ Abp Dionizy – Konstanty Waledyński (1876–1960), ur. w Muromiu (Rosja), ukończył Seminarium Duchowne w Ufie, następnie studiował w Kazańskiej Akademii Duchownej. Tam wstąpił do zakonu i przyjął imię Dionizy. W 1901 r. przeniesiono go jako wykładowcę do Taurydzkiego Seminarium Duchownego w Symferopolu, a po dziesięciu latach do Chełma, gdzie został rektorem. W 1913 r. konsekrowany na biskupa krzemienieckiego. W czasie wojny polsko-bolszewickiej przebywał w Kijowie, Krzemieńcu i Warszawie. W 1922 r. podniesiony do godności arcybiskupa, rok później został zwierzchnikiem Cerkwi prawosławnej w Polsce. Podczas II wojny światowej początkowo odsunięty od sprawowanych funkcji, po zgodzie na ukrajinizację Cerkwi i współpracę z władzami niemieckimi przywrócony. W lipcu 1944 r. ewakuowany najpierw na Słowację, a następnie do Austrii. Do kraju wrócił 25 IV 1945 r., mimo gestów lojalności niezaakceptowany przez nowe władze. W następnym roku prowadził korespondencję z patriarchatem moskiewskim, która była w pełni kontrolowana przez władze komunistyczne. Próbowaly one zmusić metropolitę do ustąpienia ze stanowiska, blokując załatwianie wielu pilnych dla tego wyznania spraw, m.in. nie reaktywowano żadnego instytutu teologiczno-kształcącego, duszpasterstwa wojskowego i wydawnictwa metropolitalnego. Dionizy starał się też o odzyskanie zagarniętych przez resort bezpieczeństwa publicznego w 1944 r. budynków kościelnych w Warszawie. W lutym 1948 r. umieszczono go w areszcie domowym, zatrzymano też kilku pracowników Konsystorza Warszawskiego. Trzy lata później został zmuszony do opuszczenia Warszawy i osiedlenia się w Sosnowcu. Do stolicy powrócił dopiero w maju 1958 r. (P. Gerent, *Powojenne losy metropolity Dionizego (Waledyńskiego) 1945–1960*, „Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej” 2006, s. 60–79; Ks. D. Sawicki, *Hierarchia prawosławna w okresie międzywojennym*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2006, R. XIII (XIX), z. 13–14 (26–27), s. 36–38; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970*, Kraków 1996, s. 70–71).

polskiego Kościoła prawosławnego². Dodatkowe problemy stwarzała konieczność wyjaśnienia sytuacji powstałej w sierpniu 1942 r., kiedy diecezja grodzieńska, obejmująca także wschodnią Białostoczczyznę, została włączona do Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Wydarzeniem, które niedługo po przejściu frontu doprowadziło do wzrostu napięcia w polskim Kościele prawosławnym, była podróż odbyta 20 grudnia 1944 r. przez arcybiskupa mińskiego Bazylego do parafii prawosławnych Białostoczczyzny³. W jej wyniku miejscowe duchowieństwo uznało go za swojego zwierzchnika, odrzucając popieranego przez władze komunistyczne w Polsce abp. Tymoteusza Szreter⁴.

Dla określenia politycznego tła procesów zachodzących w polskim Kościele prawosławnym po zakończeniu działań wojennych warto przytoczyć dwa dokumenty, będące odzwierciedleniem stosunku Cerkwi prawosławnej do umacniającej się w Polsce władzy komunistycznej. Pierwszym z nich była odezwa wydana przez metropolitę Dionizego 5 czerwca 1945 r., w której wezwał duchowieństwo do modlitwy m.in. za demokratyczną Polskę i jej władze. Jej uzupełnieniem był napisany kilka dni później list do przewodniczącego Krajowej Rady Narodowej Bolesława Bieruta. Stwierdzono w nim, że każdy autokefaliczny Kościół powinien być lojalny wobec rządu, w miarę możliwości z nim współpracować oraz unikać prowadzenia jakiegokolwiek polityki.

² E. Mironowicz, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce w 1948 r.* [w:] *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2006, s. 165–166.

³ *Sytuacyjne sprawozdanie wojewody białostockiego za sierpień 1945 r.* [w:] G. Sosna, *Sprawy narodowościowe i wyznaniowe na Białostoczczyźnie (1944–1948) w ocenie władz Rzeczypospolitej Polskiej*, Ryboły 1996, s. 23; E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993, s. 138, 162; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 48–54; K. Sychowicz, *Władza ludowa a Kościół prawosławny w województwie białostockim w latach 1944–1956* [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939–1956*, red. J.J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2005, s. 126.

⁴ Ks. abp Tymoteusz Szreter (1901–1962), ur. na Wołyniu, absolwent gimnazjum w Ostrogu n. Horyniem, w 1929 r. ukończył Wydział Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, rok później uzyskał stopień magistra, w 1930 r. wyświęcony na kapłana, proboszcz w parafii w Łanowcach na Wołyniu, dziekan dekanatu w pow. krzemienieckim. W 1934 r. powołany do służby wojskowej w charakterze kapelana. Po złożeniu ślubów zakonnych wyświęcony na biskupa sufragana diecezji warszawskiej. Na początku okupacji niemieckiej internowany w klasztorze w Jablecznej. Od października 1940 r. sufragan diecezji warszawsko-chełmskiej. W 1944 r. objął jej kierownictwo, rok później został zwierzchnikiem diecezji białostockiej. Od 1948 r. przewodniczący Tymczasowego Kolegium Rządzącego Kościoła Prawosławnego. Od 1949 r. zastępca metropolity, dwa lata później w związku z objęciem funkcji metropolity przez Makarego przeniósł się do Białegostoku. Wcześniej w wyniku sugestii władz sam wpłynął na zmniejszenie swych szans na objęcie tego stanowiska. W latach 1947–1955 inwigilowany przez UB. Działania te zakończono 12 X 1955 r. z „braku materiałów obciążających”. Zarejestrowany jako kontakt poufny o pseudonimie „Brodacz” przez Wydział IV Departamentu XI KdsBP. Materiały dotyczące zakresu współpracy z UB/SB zostały zniszczone (AIPN, Kartoteka byłego Biura „C” MSW, karty EO-4, E-14, E-14-B, wypisy; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956*, Kraków 1998, s. 254). Kwestie te, jak i sprawa metropolity Dionizego Waledyńskiego, zostały szczegółowo omówione m.in. w pracach Eugeniusza Mironowicza i Kazimierza Urbana. Zob.: E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, s. 158 in.; *idem*, *Autokefalia kościoła prawosławnego...*, s. 168–170; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 41–82; *idem*, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956...*

Te daleko posunięte deklaracje lojalności nie zapewniły jednak metropolicie dalszego sprawowania urzędu, gdyż rząd komunistyczny nie mógł mu wybaczyć równie hołdowniczej postawy wobec okupanta niemieckiego⁵.

W powojennej historii Kościoła prawosławnego w naszym kraju negatywnie zapisał się rok 1947 i przeprowadzona w południowo-wschodniej Polsce akcja „Wisła”. Wymierzona w ludność ukraińską, dotknęła także prawosławie, stanowiące element jej identyfikacji kulturowej i narodowej. Doprowadziła m.in. do naruszenia integralności wspólnot parafialnych oraz osłabiła to wyznanie. Liczbę ludności przyznającej się do tej religii, wywiezionej z Chełmszczyzny i południowego Podlasia, ocenia się na około 35–40 tys. osób, zaś z Łemkowszczyzny – na kilka tysięcy. Jedną z metod uchronienia się przed wywózką było zdobycie fikcyjnych dokumentów potwierdzających przynależność do wyznania rzymskokatolickiego. Wysiedlenia uniknęło zaledwie kilku księży prawosławnych⁶.

Ważnym wydarzeniem dla Kościoła prawosławnego w Polsce był przeprowadzony przez Sobór Biskupów w lutym 1948 r. nowy podział kraju na diecezje⁷. W jego wyniku z dotychczasowej diecezji białostockiej zostały wyłączone parafie powiatu bielskiego, które dołączono do diecezji warszawskiej. Obszar diecezji białostockiej powiększył się natomiast o województwo olsztyńskie. W tym samym roku rosyjska Cerkiew prawosławna, występująca jako Kościół-matka, udzieliła zgody na autokefalię polskiego Kościoła prawosławnego (autokefalii przedwojennej Moskwa nie uznawała)⁸. Zbiegło się to z wymuszeniem przez władze państwowe ustąpienia przedwojennego metropolity warszawskiego Dionizego (aresztowano go 25 lutego 1948 r. pod zarzutem złożenia deklaracji lojalności wobec niemieckich władz okupacyjnych). Krok ten został wcześniej uzgodniony pomiędzy Grigorijem Karpowem, przewodniczącym Rady ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego przy Radzie Ministrów ZSRS, a Henrykiem Świątkowskim, ministrem spraw zagranicznych PRL⁹.

⁵ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, s. 157.

⁶ G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny* [w:] *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003, s. 153, 160-163.

⁷ Szerzej zob.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 229–243; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 113; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 55–61; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 71–74.

⁸ Jak stwierdził Stefan Dudra, „po przyjęciu autokefalii z rąk patriarchatu moskiewskiego: Od tego czasu działania Cerkwi prawosławnej w Polsce były pochodną stosunków polsko-radzieckich i państwowo-kościelnych w Polsce i ZSRR” (S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 26). Polityka władz komunistycznych była odzwierciedleniem polityki Stalina wobec Cerkwi w ZSRS. W 1943 r. Stalin nakazał NKWD sporządzić plan wykorzystania Cerkwi rosyjskiej do opanowania innych Kościołów prawosławnych. Zakładano, iż w ramach tego planu Moskwa stanie się centrum światowego prawosławia przeciwnym Watykanowi (A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony*, Poznań 1999, s. 163–165).

⁹ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956...*, s. 114.

Miejsce patriarchy zajęło powołane przez komunistów w kwietniu tego roku Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, na którego czele stanął abp Tymoteusz, jako przewodniczący i pełniący funkcję zastępcy metropolity. Kierowane przez niego kolegium zgodziło się na ponowne podporządkowanie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu. Kontynuacją tych wydarzeń był wyjazd 24 czerwca 1948 r. z Białegostoku do Moskwy delegacji duchowieństwa prawosławnego z abp. Tymoteuszem na czele¹⁰.

W wyniku tych posunięć w końcu lat czterdziestych władze państwowe stały się najważniejszym arbitrem w rozwiązywaniu większości sytuacji konfliktowych w Cerkwi¹¹. W przypadku różnicy zdań między przedstawicielami duchowieństwa a wiernymi każda ze stron szukała wsparcia administracji. Dzięki temu czynnik państwowy urastał do roli niezastąpionego rozjemcy i zyskiwał możliwości wpływania na politykę władz Cerkwi. Zdarzało się, że niepokorni duchowni byli pozbawiani najpierw święceń kapłańskich, następnie zaś karano ich powołaniem do służby wojskowej. Powszechne stało się popieranie na stanowiska kościelne osób nieprzychylnie nastawionych do Kościoła rzymskokatolickiego. Według ks. Mariana Bendzy władze komunistyczne znacząco wpływały na „kształtowanie się stosunków wewnętrznych w Kościele prawosławnym [...]”. Hierarchia prawosławna, pozostająca w znacznej zależności od stosujących różnorodne formy nacisku władz państwowych, w istocie nie była w stanie podejmować efektywnych, korzystnych, z punktu widzenia Kościoła, działań¹².

Jednym z elementów kontroli nad Kościołami (w tym prawosławnym) i związkami wyznaniowymi w Polsce był powołany 19 kwietnia 1950 r. Urząd ds. Wyznań. W ten

¹⁰ AIPN Bi, 045/1109, Sprawozdanie naczelnika Wydziału V WUBP w Białymstoku za 27 V – 27 VI 1948 r., b.d., k. 25.

¹¹ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, s. 169.

¹² Ks. M. Bendza, *Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii*, Białystok 2006, s. 180–181. Ks. metropolita Sawa tak ocenił sytuację PAKP w okresie PRL: „Kościół prawosławny w II RP był prześladowany. Duchowieństwo było inwigilowane i prześladowane nie mniej jak przy komunistach (zachowały się dokumenty). Zamykano parafie, burzono świątynie, nawet i te, które posiadały historyczną wartość. Zburzono ponad 150 cerkwi na terenie woj. lubelskiego i w innych częściach Polski. O tym trzeba pisać. Kościół prawosławny czeka na to. Po zakończeniu wojny wydawało się, że nastąpi spokój. Niestety. Władze komunistyczne stosowały podobne represje wobec prawosławia. Odsunięto od kierownictwa Cerkwi śp. metropolitę Dionizego. W rezultacie zaś tzw. akcji Wisła wierni zostali rozprzeczni po całej Polsce, ewentualnie przesiedleni do ZSRR. Burzono także nasze cerkwie. Podam dla przykładu Tyszwowie i Rejowiec, i wiele innych. To, co się stało z Kościołem prawosławnym po wojnie, było efektem polityki przedwojennej, chociaż z drugiej strony mówiono o równouprawnieniu wszystkich. Jest prawdą, że nastąpiła pewna stabilizacja i spokój. Ale Kościół nasz po wojnie był bardzo osłabiony. Brakowało kadr, nie było seminarium duchownego. Powstało dopiero w 1951 r., zaś Sekcja Teologii Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w 1957 r. Władze komunistyczne starały się to wykorzystać. Kiedy ludzie są słabi, starają się szukać pomocy. Tę słabość wykorzystano. Aby można było wybrać biskupa czy metropolitę lub mianować proboszcza, potrzebna była zgoda Urzędu ds. Wyznań. Kościół musiał istnieć i wypracować kompromis, który pozwoliłby zachować siebie” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

sposób zostały one wyłączone z kompetencji Ministerstwa Administracji Publicznej, a Cerkiew znalazła się pod nadzorem Wydziału III Nierzymskokatolickiego. W grudniu 1952 r. znowelizowany został przez metropolitę – najprawdopodobniej w wyniku sugestii władz – statut parafialny. W porównaniu do przedwojennego został skrócony o ponad połowę i zawierał nowe sformułowanie, mówiące, że „parafia organizuje się na skutek dobrowolnego życzenia wiernych z błogosławieństwa biskupa diecezjalnego w porozumieniu z właściwą władzą cywilną”. Generalnie konstrukcja statutu opierała się na przepisach prawa o stowarzyszeniach z 1949 r.¹³ Funkcji kontrolnej służył też dekret z 9 lutego 1953 r., dający komunistom możliwość ingerowania w obsadę stanowisk kościelnych, w tym także w Kościele prawosławnym. Opierając się na tym akcie prawnym, Urząd ds. Wyznań przeprowadził akcję rejestracyjną duchownych PAKP. Ów swoiście pojmowany przegląd kadr PAKP trwał do końca 1956 r. W proces ten był także zaangażowany Departament XI MBP¹⁴.

Pomimo pokojowych gestów i wyrażanego publicznie poparcia dla nowego systemu ustrojowego Kościoła prawosławnego w Polsce nie ominęły represyjne akcje władz skierowane przeciwko związkom wyznaniowym. Ich wykonawcą był Urząd Bezpieczeństwa. Zadeklarowane w drugiej połowie lat czterdziestych przez abp. Tymoteusza i jego otoczenie podporządkowanie się władzom komunistycznym zminimalizowało jednak destrukcyjne działania bezpieki wobec prawosławia¹⁵. Relatywnie liberalne podejście władz do Kościoła prawosławnego wynikało z projektowania dlań roli pragmatycznego sojusznika reżimu, mającego m.in. rywalizować z wyznaniem rzymskokatolickim o wpływy wśród społeczeństwa, jak również pomocnego w niwelowaniu znaczenia obrządku grekokatolickiego. Wyrazem tych drugich tendencji było preferowanie prawosławia na Ziemiach Odzyskanych¹⁶.

¹³ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 95.

¹⁴ *Idem*, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956...*, s. 240–245. Łącznie zachowały się 153 kwestionariusze dotyczące duchownych PAKP.

¹⁵ Jednym z powszechnie wysuwanych przez UB zarzutów, mającym częściowo uzasadnienie w faktach, była współpraca duchownych z okupantem podczas II wojny światowej (K. Sychowicz, *op. cit.*, s. 130–131; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 22).

¹⁶ A. Korzeniowska-Lasota, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947–1970*, Olsztyn 2007, s. 166–167. Autorka ta konstatuje, iż „po Październiku 1956 r. UdsW konsekwentnie popierał działalność misyjną Cerkwi prawosławnej wśród grekokatolików poprzez subsydia pieniężne, przekazywanie cerkwi odbieranych katolikom oraz zakazy odprawiania nabożeństw grekokatolickich” (*ibidem*, s. 168). Na temat m.in. relacji pomiędzy prawosławiem a grekokatolicyzmem zob. też: A. Maciupa, *Początki działalności Kościoła grekokatolickiego w Białym Borze w latach 1957–1977* [w:] *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989*, t. 3, red. R. Drozd, Słupsk 2007, s. 169–192; K. Myszkowski, *Grekokatolicy z powiatu bytowskiego wobec polityki wyznaniowej państwa 1947–1989* [w:] *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski...*, s. 193–214. Ks. metropolita Sawa, zapytany o to, czy Kościół prawosławny był w okresie PRL narzędziem komunistów w niwelowaniu wpływów Kościoła grekokatolickiego, odparł: „Unia brzeska 1596 r. uczyniła wiele zła dla RP i Kościoła prawosławnego. Skutki jej odczuwamy do dnia dzisiejszego. Zamiast jednego powstały trzy. Dodatkowo powstał Kościół rzymskokatolicki obrządku bizantyjsko-ukraińskiego. Wierni, duchowieństwo tego obrządku cierpieli podobnie jak i my” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

Ukoronowaniem działań kreujących prawosławie na konfesyjną konkurencję wobec katolicyzmu było powołanie latem 1951 r. na metropolitę warszawskiego arcybiskupa lwowskiego i tarnopolskiego Makarego Oksijuka¹⁷. Decyzję tę poprzedziła prośba Soboru Biskupów PAKP (niemającego według swego uznania we własnym gronie odpowiedniego kandydata) do patriarchatu moskiewskiego o skierowanie na stanowisko metropolity duchownego podlegającego temu ostatniemu¹⁸. Sugerowanym celem tej nominacji miało być prowadzenie misji wśród katolików obrządku wschodniego.

Takie stanowisko aprobowало Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Urząd ds. Wyznań pozostawił nowemu hierarsze dużą swobodę działania, m.in. zalegalizował powstanie wielu parafii prawosławnych i nie zgłaszał zastrzeżeń do jego posunięć administracyjnych i duszpasterskich. W materiałach z tego okresu wyraźnie zaznaczano, że duchowieństwo oraz ludność prawosławna udzielają praktycznie bezwarunkowego poparcia władzy „ludowej” i wspierają ją w budowie ustroju komunistycznego¹⁹. Abp Makary określany był jako ugodowy i lojalny arcybiskup²⁰ (mimo to zdarzało się, że komuniści wyrażali niezadowolenie z niektórych jego poczynąń). Na początku 1954 r. funkcjonariusze Departamentu XI MBP oceniali, że po objęciu przez Makarego stanowiska metropolity PAKP zajmował lojalne stanowisko wobec PRL, co objawiało się w uczestnictwie duchownych w pracach Komitetu Obrońców Pokoju oraz w pozytywnym oddziaływaniu na wiernych. W rocznym planie pracy tej jednostki zapisano, że powinna ona dążyć do:

„– ścisłej obserwacji i rozpracowania każdego księdza z osobna, jak i aktywisty świeckiego, związanych często z zagranicznym ośrodkiem prawosl[awnym] jak Monachium, Londyn;

¹⁷ Metropolita Makary – Michał Oksijuk (1884–1961), ur. we wsi Łukowisko w pow. radzyńskim, w 1907 r. ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Chełmie Lubelskim, absolwent Akademii Duchownej w Kijowie (1911), potem jej wykładowca. W latach 1926–1933 pracował w Bibliotece Akademii Nauk USRS w Kijowie. Świecenia kapłańskie przyjął w 1942 r. Nominację na biskupa lwowskiego, tarnopolskiego, archimandrytę Poczajowskiej Uspieńskiej Ławry i administratora eparchii stanisławowskiej otrzymał w 1945 r. Osiadł we Lwowie. W latach 1945–1950 przyczynił się do likwidacji struktur Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie. W 1946 r. sowieckie władze po uwięzieniu biskupów unickich przygotowały niekanoniczny tzw. Sobór Lwowski, który uchwalił przyłączenie się grekokatolików z archieparchii lwowskiej do prawosławia. Wybrany 7 VII 1951 r. przez Sobór Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego na metropolitę warszawskiego i całej Polski. Jeszcze w tym roku doprowadził za zgodą władz państwowych do likwidacji Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego jako organu administracyjno-zarządzającego metropolii i utworzenia Kancelarii Metropolitalnej. Urząd ten sprawował do czerwca 1959 r. Zmarł w Odessie. (Cz. Lechicki, *Makary (Oksijuk Michał), (1884–1961)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 217–218; B. Bociurkiw, *Ukraińska Hreko-Katołycka Cerkwa i Radianśka derżawa (1939–1950)*, Lwów 2005, s. 103 i in.; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 95.

¹⁸ Zob. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 76–77.

¹⁹ S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 69.

²⁰ *Ibidem*, s. 61.

– ujawnienie i rozpracowanie elementu nacjonalistycznego dążącego środkami dywersji wewnątrz Kościoła – walka p[rzeciw]ko obecnemu kier[ownictwu] z powodu lojalnego stosunku do władzy ludowej i ZSRR – prowadzić działalność zmierzającą do wykorzystywania Kośc[iola] do walki z władzą ludową²¹.

Po Październiku '56 r. pojawiły się wśród duchownych prawosławnych głosy nawołujące do odwołania abp. Makarego. Rozwiązanie niezręcznej sytuacji ułatwił zły stan zdrowia arcybiskupa, wskutek czego 23 kwietnia 1960 r. zmuszono go do opuszczenia Polski. Na nowego metropolitę 5 maja 1961 r. został wybrany abp Tymoteusz, który sprawował ten urząd tylko przez rok²². Po jego śmierci stanowisko to pozostawało nieobsadzone do 1965 r. Przez ten czas funkcję zastępcy metropolity pełnił abp Jerzy²³.

²¹ AIPN, 0445/113, t. 1, Analiza pracy rocznej „po zagadnieniu” Kościoła prawosławnego, polskokatolickiego i mariawickiego, 4 I 1954 r., k. 132. W dokumencie tym wymieniono agenturę wykorzystywaną w rozpracowaniu PAKP i pozostającą na kontakcie chor. Bronisława Wielgosza. Byli to: agent „7” – osobisty sekretarz byłego metropolity Dionizego, informator „Henryk” – wychowanek Dionizego, informator „Y” – były współpracownik Dionizego, informator „Magister” oraz informator „Lekarz” – były konfident Policji Państwowej na Polesiu (*ibidem*, k. 129–130).

²² Zob.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku...*; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 64–68.

²³ Abp Jerzy – Aleksy Korenistow (1900–1979), ur. w Sankt Petersburgu, w 1922 r. wstąpił do klasztoru w Poczajowie, w 1924 r. ukończył Krzemienieckie Seminarium Duchowne, a w 1931 r. Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Pracował w parafiach w Kielcach i Radomiu, od 1933 r. dziekan okręgu lwowskiego, potem namiestnik klasztoru w Żyrowicach, od 1935 r. proboszcz parafii i dziekan okręgu łuninieckiego na Polesiu, od 8 II 1942 r. biskup brzeski, od 1944 r. przebywał w Warszawie. Do 1948 r. nie był uznawany za członka Soboru Biskupów PAKP, gdyż jego konsekrację negował patriarchat moskiewski. Od 31 XII 1947 r. proboszcz w Łodzi, od 1948 r. biskup łódzki, a od 1951 do 1979 r. łódzko-poznański, od 9 IV 1958 r. arcybiskup, w okresie od 20 V 1962 do 26 V 1965 r. pełnił obowiązki zastępcy metropolity, po raz drugi sprawował tę funkcję po śmierci metropolity Stefana od 29 III 1969 do 24 I 1970 r. (P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Toruń 2007, s. 145–146). Według opinii Urzędu ds. Wyznań z 1962 r.: „W ostatnich czasach arcybiskup Jerzy reprezentuje stanowisko utrzymania dobrych stosunków z Kościołem rzymskokatolickim. Wg posiadanych informacji pomiędzy nim a bp. [Michałem] Klepaczem odbyły się rozmowy na temat Soboru Watykańskiego. Jeżeli chodzi o stosunek Kościoła prawosławnego do państwa, to wg arcybpa Jerzego winien on być podobny jak Kościoła rzymskokatolickiego. Z powyższego wynika, że kandydatura arcybpa Jerzego na metropolitę nie mogła być pozytywnie rozpatrzona” (AIPN, 01283/1653, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka dotycząca sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym, Załącznik nr 3, mf 2, k. 82). W 1963 r. funkcjonariusze Departamentu IV SB MSW korzystali z pomocy operacyjnej KGB BSRS w operacji rozpracowania abp. Jerzego. Jak wynika z zachowanej w formie szczątkowej korespondencji pomiędzy Stanisławem Morawskim, dyrektorem Departamentu IV SB MSW, a funkcjonariuszem KGB Bułgakowem, sowieckiej służby skierowały do Polski swojego agenta o pseudonimie „Pawłowicz”. Otrzymał on m.in. następujące zadania: zdobyć informacje na temat powiązań abp. Jerzego z hierarchią Kościoła rzymskokatolickiego, wysondować jego stosunek do zjednoczenia z tym Kościołem, zdobyć informacje na temat aktualnego stanu Kościoła prawosławnego, ustalić jego powiązania z ukraińskimi środowiskami nacjonalistycznymi z Zachodu. Drugą osobą, którą nakazano inwigilować, był ks. Andrzej Rutkowski z parafii Narewka. Według notatki z 1964 r. agent „Pawłowicz” odbył rozmowę z abp. Jerzym i innymi duchownymi. Na tej podstawie sprawdził wiarygodność informacji posiadanych przez KGB, który uznał, iż „uzyskane materiały potwierdzają konieczność dalszej współpracy w tym zakresie”. Działania te prowadzone były na podstawie porozumienia zawartego pomiędzy przedstawicielami KBP przy RM BSRS i MSW PRL podczas spotkania 18 I 1963 r. w Mińsku (AIPN, 01283/1651, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego

26 maja 1965 r. na stanowisko metropolity wybrano abp. Stefana (Rudyka)²⁴. Na początku jego rządów nastąpiło zaostrenie stosunków pomiędzy rządem a Kościołem rzymskokatolickim²⁵. Wiązało się to m.in. z wystosowaniem przez biskupów polskich

Kościoła Prawosławnego 1963–1970, mf 2, k. 198, 201–202; AIPN, 01283/1657, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka, mf 1, k. 3). Przeciwno abp. Jerzemu sprawę obiektową prowadził Wydział IV KM MO w Łodzi. W jej trakcie nie stwierdzono, aby podejmował wrogą działalność. Apb Jerzy był też figurantem kwestionariusza ewidencyjnego zarejestrowanego przez Wydział IV KW MO w Łodzi 16 VI 1972 r. W ramach niego obserwowano jego zachowanie „w określonych sytuacjach” (AIPN, Kartoteka byłego Biura „C” MSW, Karta E-14, wypis).

²⁴ Bp/abp Stefan – Stefan Rudyk (1891–1969), ur. w Majdanie Lipowieckim, w 1911 r. ukończył gimnazjum we Lwowie, kształcił się w Wołyńskim Seminarium Duchownym w Żytomierzu oraz w Orłowskim Seminarium Duchownym, ukończył je w 1915 r. Pracował w parafiach wiejskich w okolicach Krzemieńca. Od 1922 r. kapelan WP, po wybuchu II wojny światowej internowany w Rumunii, od 1941 r. w obozie w Niemczech, opuścił go w 1942 r. Był proboszczem parafii w Berlinie, od 1943 r. proboszcz w Łodzi, od 1953 do 1961 r. biskup wrocławsko-szczeciński, pełniąc tę funkcję, domagał się zamknięcia placówek greckokatolickich na terenie diecezji. Od 1961 r. arcybiskup diecezji białostocko-gdańskiej, od 1965 r. metropolita, wiceprzewodniczący Polskiej Rady Ekumenicznej (P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku...*, s. 154–155; J. Syrnys, *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989)*, Wrocław 2007, s. 236). Według opinii Urzędu ds. Wyznań z 1962 r.: „Wieloletnie doświadczenie w pracy kościelnej, a przede wszystkim lojalność wobec władz państwowych predestynują go na kandydata na metropolitę. Kandydatura jego na metropolię nie budziłaby zastrzeżeń ze strony władz państwowych” (AIPN, 01283/1653, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka dotycząca sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym, Załącznik nr 2, mf 2, k. 81). Zwerbowany 27 X 1948 r., pod pseudonimem „Fidelis”. Miał podpisać zobowiązanie do współpracy. 12 I 1962 r. zdjęty z ewidencji Wydziału III SB KW MO we Wrocławiu w związku ze zmianą miejsca zamieszkania. Materiały przekazano do KW MO w Białymstoku. W 1963 r. SB dopuszczała możliwość wysłania go do ZSRS w celu rozpracowania osób będących w zainteresowaniu KGB (AIPN Wr, Kartoteka odtworzeniowa Wydziału „C” WUSW, Karta EO-4-A, wypis; AIPN Wr, 002716, Wypis inwentarza akt działu I po byłej KW MO we Wrocławiu do nr. 44204; AIPN, 01283/1657, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka, 7 V 1963 r., mf 2, k. 63). W 1966 r. w wykazie sieci agenturalnej wykorzystywanej w sprawie „Bizancjum” zapisano: „TW posiada pełne możliwości wykorzystania go na terenie całego kraju. Chwilowo niewykorzystywany ze względu na zajmowane stanowisko” (AIPN, 01283/1654, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Wykaz sieci i prowadzonych spraw, cz. IV, 5 X 1966 r., mf 2, k. 18; AIPN, 01283/1646, Różne wyznania nierzymskokatolickie, Kościół prawosławny, Informacje terenowe według województw, Charakterystyka informatora „Fidelisa”, mf 1, k. 1; AIPN, 01283/1652, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału I Biura „C” MSW do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW, 26 VIII 1965 r., mf 3, k. 125). W 1962 r. w odpowiedzi na pismo wiceministra MSW Franciszka Szlachetca do wiceministra Urzędu ds. Wyznań Jana Bohdana odnośnie do bp. Stefana napisano: „Spośród biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego najbardziej zbliżoną do interesów PRL linię reprezentuje biskup Stefan” (AIPN, 1283/1651, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Pismo do wicedyrektora Urzędu ds. Wyznań towarzysza Jana Bohdana, 17 IX 1962 r., mf 2, k. 81).

²⁵ S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 68–78. Kazimierz Urban wspominał o liście pasterskim abp. Tymoteusza do wiernych, w którym wzywał prawosławnych do udziału w obchodach organizowanych przez władze państwowe. Pod dyktando urzędników Urzędu ds. Wyznań napisany został też projekt odpowiedzi metropolity Stefana na pismo kard. Stefana Wyszyńskiego związane z tym wydarzeniem (K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 218–220, 357–358).

na czele z ks. prymasem Stefanem Wyszyńskim „Listu biskupów polskich do biskupów niemieckich”. W tym przypadku hierarchia Kościoła prawosławnego poparła rząd, wyrażając ubolewanie z powodu wydania listu. Wpisywało się to w akcję prowadzoną w tym okresie w Polsce przez władze komunistyczne. Dzisiaj nie ulega wątpliwości, że komuniści m.in. poprzez działania Urzędu ds. Wyznań i wpływ na obsadę biskupów oddziaływali silnie i permanentnie na funkcjonowanie PAKP.

Po śmierci abp. Stefana w 1969 r. uwidoczniło się rozbieżności wewnętrzne prawosławia, któremu kres położył wybór na nowego metropolitę 24 stycznia 1970 r. ordynariusza diecezji wrocławsko-szczecińskiej bp. Bazylego²⁶. W materiałach Urzędu ds. Wyznań scharakteryzowano go jako duchownego rozumiejącego zmiany zachodzące na świecie i starającego się do nich dostosować oraz jako zwolennika ruchu ekumenicznego, negatywnie ustosunkowanego jednak do episkopatu rzymskokatolickiego. Pod jego rządami przeprowadzono wiele remontów oraz wybudowano liczne nowe obiekty cerkiewne. W wielu przypadkach działania te wspierały finansowo władze państwowe. Warto pamiętać, że w tym samym czasie wobec Kościoła rzymskokatolickiego prowadzono politykę polegającą na niewydawaniu zezwoleń na wznoszenie nowych i limitowaniu remontów istniejących obiektów sakralnych²⁷.

Do osiągnięć bp. Bazylego zalicza się też doprowadzenie do opracowania statutu wewnętrznego Kościoła, co m.in. „przyczyniło się do jasnego określenia stosunku Kościoła do władz państwowych, co z kolei zmusiło władze do otwartego przedstawienia

²⁶ Bp/abp Bazyli – Włodzimierz Aleksiejewicz Doroszkiewicz (1914–1998), ur. w Cisach na Białostocczyźnie, uczęszczał do szkoły w Ogródnikach, w 1936 r. ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Wilnie, potem słuchacz Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, święcenia kapłańskie przyjął 17 IV 1938 r. Pracował w Hornostajewiczach, Świsłoczy, Michałowie, w latach 1946–1960 proboszcz w Gródku. Wykładowca Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie (1957–1960). W końcu 1959 r. wybrany na biskupa bielskiego, wikariusza archidiecezji warszawsko-bielskiej. 30 XII 1959 r. w Jabłecznej postrzyżony na mnicha, przyjął wówczas imię Bazyli. Od 5 V 1961 r. ordynariusz diecezji wrocławsko-szczecińskiej, 24 I 1970 r. wybrany na metropolitę warszawskiego i całej Polski (*Mogę spokojnie umierać. Bazyli prawosławny metropolita Warszawski i całej Polski 1914–1998*, Białystok 1998; P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku...*, s. 155–157). W notatce sporządzonej przez Urząd ds. Wyznań 2 X 1962 r. dotyczącej wyboru metropolity PAKP zawarto następującą opinię o bp. Bazylim: „Człowiek ograniczony. O nikłym doświadczeniu politycznym i kościelnym. Związany z najbardziej dewocyjnymi grupami w Kościele. Z tych względów nie może być rozpatrywany jako kandydat na metropolitę” (AIPN, 01283/1653, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka dotycząca sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym, Załącznik nr 1, mf 2, k. 80). Pozyskany do współpracy przez Wydział III SB KW MO w Białymstoku 27 XII 1958 r., ponownie kontakt nawiązał z nim Wydział IV SB KW MO we Wrocławiu do „zagadnienia Kościoła prawosławnego”, 22 III 1971 r. zarejestrowany jako TW „Włodzimierz” przez Wydział III Departamentu IV MSW, potem zaś przez Wydział V Departamentu Studiów i Analiz SB MSW. Materiały w archiwum złożono 24 VIII 1989 r. Zniszczono je jako nieprzedstawiające wartości operacyjnej (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, wypisy z kart EO-4/68, E-16).

²⁷ R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007.

swych planów względem prawosławia”²⁸. Metropolita Bazyli aktywnie uczestniczył w pracach Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej i Praskiej Konferencji Pokojowej. W 1978 r. uczestnicy warszawskiego Zjazdu Dziekanów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zaprotestowali przeciw „zimnowojennym usiłowaniom niektórych kół militarystycznych USA i krajów zachodniej Europy, należących do układu militarnego NATO”.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w związku ze śmiercią abp. Jerzego i abp. Aleksego²⁹ oraz przejściem w stan emerytalny abp. Nikanora³⁰ po-

²⁸ Jak przekonywał ks. Doroteusz Sawicki, objęcie przez Bazylego stanowiska metropolity przyniosło zmiany i względną normalizację życia religijnego. Według niego nowemu zwierzchnikowi udało się doprowadzić do końca trwające od wielu lat opracowywanie statutu wewnętrznego Kościoła, który został przyjęty na Soborze Biskupów 26 II 1970 r. Było to znaczące osiągnięcie, gdyż brak statutu pozwalał władzom państwowym na mieszanie się w sprawy wewnątrzkościelne, wywieranie nacisków na hierarchów, blokowanie reform i inicjatyw kościelnych. Brak precyzyjnych przepisów wykorzystywany był w celu nieuwzględniania kościelnych postulatów i protestów przez administrację lokalną. Status normalizował sytuację Kościoła (ks. D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 1999, z. 1 (14), s. 246).

²⁹ Abp Aleksy – Aleksy Jaroszek (1925–1982), ur. we wsi Borysowszczyzna k. Siemiatycz, absolwent PSD w Warszawie (1957) i Sekcji Teologii Prawosławnej warszawskiej ChAT (1963), w 1964 r. postrzyżony na zakonnika oraz wyświęcony. Wikariusz Soboru Katedralnego, duszpasterz w parafiach diecezji wrocławsko-szczecińskiej, od 1969 r. biskup, od 1970 r. archimandryta i biskup lubelski oraz wikariusz archidiecezji warszawsko-bielskiej, 26 I 1970 r. objął w zarząd diecezję wrocławsko-szczecińską, w 1971 r. został jej ordynariuszem, u schyłku życia (1982) arcybiskup (P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku...*, s. 157–158; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 30–31; Mitropolit Sawa (Hrycuniak), *Bogosłowie, istoria i żiżń cerkwi*, Warszawa 2008, s. 137–142).

³⁰ Bp/abp Nikanor – Mikołaj Niesłuchowski (1909–1985), ur. w Rowaniczy k. Mińska, ukończył Seminarium Duchowne w Wilnie, a w 1934 r. Wydział Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Przebywał w parafiach Lachowicze, Jaczno, Bielsk Podlaski. W latach 1952–1960 kierował kancelarią metropolitalną, następnie był sekretarzem łódzkiego biskupstwa. Od 1965 r. ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej. W stan spoczynku przeszedł w 1981 r. (*Pamięci władcy Nikanora*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 2005, nr 4 (185), s. 4–5; ks. D. Sawicki, *50-lecie diecezji białostocko-gdańskiej*, „Cerkiewny Wiestnik” 1999, z. 1, s. 18–19). Figuruje w inwentarzu akt WUSW w Białymstoku dotyczącym materiałów archiwalnych o sygnaturze I pod pozycją 5988 jako TW „Magister”, zarejestrowany pod numerem 10236. Okres prowadzenia sprawy 17 VII 1952 – 31 I 1985 r. (AIPN Bi, Inwentarz akt WUSW w Białymstoku dotyczący materiałów archiwalnych o sygn. I, poz. 5988, kopia). Według analizy planu pracy sporządzonego przez referenta Sekcji I Wydziału IV Departamentu XI MBP 4 I 1954 r.: „Infor[mator] »Magister«, werbowany w styczniu [19]53 r. na zasadzie dobrowolności i wprowadzony na kierownicze stanowisko w Kościele celem kontroli działalności kancelarii metropolitalnej oraz obserwacji kontaktów i zewnętrznych przejawów działalności środowiska. Możliwości głębszego rozpracowania środowiska ograniczone dotychczas z braku zaufania, gdyż jest człowiekiem w tej grupie obcym, niezwiązanym z ich dotychczasową działalnością. Pozornie środowisko darzy go zaufaniem, jest częstym ich gościem, jednak nie uzewnętrzniają się przed nim. Do współpracy ustosunkowany pozytywnie. Materiał podaje charakteru ogólnoinformacyjnego. W ostatnim okresie możliwości jego zwiększają się, czego jest dowodem fakt wykorzystania jego wyjazdu za granicę dla nawiązania kontaktu i załatwienia pewnych spraw. Ww. nie jest człowiekiem typu agenta – powolny, mało spostrzegawczy itp.” (AIPN, 0445/113, t. 1, Analiza pracy rocznej „po zagadnieniu” Kościoła prawosławnego, polskokatolickiego i mariawickiego, 4 I 1954 r., k. 129).

wołano nowych biskupów³¹. 25 listopada 1979 r. odbyła się chirotonia archimandryty Sawy, który od 1 grudnia rozpoczął zarządzanie diecezją łódzko-poznańską, a później został przeniesiony na stanowisko biskupa białostocko-gdańskiego. On też objął opiekę nad powołanym w kwietniu 1980 r. przez metropolitę Bazylego Kołem Teologów Prawosławnych Studentów Sekcji Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie³².

Główne założenia sprawy o kryptonimie „Bizancjum”

W celu pogłębienia kontroli nad Kościołem prawosławnym w Polsce w 1963 r. Wydział III Departamentu IV Służby Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych założył nań sprawę o kryptonimie „Bizancjum”³³. Dla jej realizacji sporządzono 25 września 1964 r. plan przedsięwzięć operacyjnych dotyczący Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³⁴. Zawierał on informacje o ilości diecezji (warszawsko-bielska, łódzko-poznańska, białostocko-gdańska, wrocławsko-szczecińska), parafii (193), duchownych (około 200) oraz wiernych (ponad 350 tys., narodowości białoruskiej, ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej).

Według ppor. Henryka Wiśniewskiego, oficera operacyjnego Wydziału III Departamentu IV SB MSW, Kościół prawosławny w Polsce znajdował się w „dość krytycznym położeniu”. Od 1962 r. nie miał bowiem metropolity, którego funkcję sprawował ordynariusz diecezji łódzko-poznańskiej abp Jerzy. Oficer ten wskazywał na wyodrębnienie się wewnątrz Kościoła trzech grup, skupionych wokół abp. Jerzego, abp. Stefana i bp. Bazylego – kandydatów na stanowisko metropolity. Za niebezpieczne SB uznawała jedynie akolitów pierwszego z wymienionych (zaliczony do nich został także ks. dr Jerzy Klinger³⁵, wykładowca ChAT) wskutek głoszenia konieczności

³¹ S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 79.

³² Szerzej zob.: J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, Białystok 1995, s. 15–16.

³³ AIPN, 01283/1652, Departament IV, Różne wyznania nierzymskokatolickie, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, mf. W ramach tej sprawy obiektowej działalność wymierzona w PAKP była prowadzona m.in. przez wydziały IV SB KW MO w Łodzi, Koszalinie, Gdańsku; AIPN, 01283/1657, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, mf 1, k. 38–39, 53–54; mf 2, 58). Założenie sprawy operacyjnej „Bizancjum” nastąpiło w tym samym roku co wprowadzenie dokumentowania działalności duchowieństwa katolickiego poprzez teczkę ewidencji operacyjnej na księdza (TEOK), teczkę ewidencji operacyjnej na parafie (TEOP). Zob. *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004, s. 336–345; E. Zajac, *Teczka na księdza: TEOK, TEOB, TEOP*, „Arcana” 2006, nr 70–71.

³⁴ AIPN, 01283/1653, Departament IV, Różne wyznania nierzymskokatolickie. Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Plan przedsięwzięć operacyjnych dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 26 IX 1964 r., mf, k. 213–221.

³⁵ Ks. Jerzy Klinger (1918–1976), duchowny prawosławny, teologię studiował w PSD w Warszawie oraz w Preszwowie, Paryżu i Jerozolimie. Ukończył studia filozoficzne na UJ. Wyświęcony w Białymstoku

uniezależnienia się od Urzędu ds. Wyznań i nawiązania bliższej współpracy z Kościołem rzymskokatolickim. W swojej analizie ppor. Wiśniewski za niezbędne dla Kościoła prawosławnego uznał wprowadzenie do liturgii języka polskiego. Stwierdzał też, że brak celibatu może stać się czynnikiem przyciągającym do prawosławia wiernych i duchownych Kościoła rzymskokatolickiego. Pozytywnie ocenił lojalność prawosławnych duszpasterzy wobec władz, pisząc: „Działalność duchowieństwa i wiernych Kościoła prawosławnego od strony kontrwywiadowczej nie budzi w zasadzie zastrzeżeń. Pozytywny stosunek duchowieństwa do władz wynika z historycznej i doktrynalnej lojalności i podporządkowania władzom”. Autor analizy dostrzegł też możliwość wykorzystania duchownych tego Kościoła jako medium w kontaktach z Zachodem: „Niektóre dane operacyjne, a szczególności dane uzyskane od tow[arzyszy] radzieckich, pozwalają przypuszczać, że kler prawosławny w Polsce może być wykorzystywany w pośredniczeniu w łączności Wschód – Zachód. Do chwili obecnej jednak takich wypadków nie stwierdzono”³⁶.

Prócz rozważań ogólnych oficer Wydziału III Departamentu IV SB MSW scharakteryzował tajnych współpracowników wykorzystywanych w sprawie „Bizancjum”

w 1952 r. Pracował w Kętrzynie i w parafii św. Jana Klimaka na Woli w Warszawie. Do 1961 r. wykładowca PSD w Warszawie. Od 1957 r. pracownik naukowy warszawskiej ChAT, od 1967 r. jej prorektor (J. Bosch Navarro, *Ekumenia. Mały słownik*, Warszawa 2007, s. 155–156). W 1964 r. był traktowany przez SB jako kandydat na TW. Podczas spotkania z ppor. Henrykiem Wiśniewskim poinformował go m.in. o przebiegu spotkania ze studentami i pracownikami KUL oraz z rektorem tej uczelni ks. Marianem Rechowiczem. Odbył się ono w kawiarni „Nowy Świat” (AIPN, 01283/1655, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Materiały osobowe dotyczące Jerzego Klingera, Notatka ze spotkania z kandydatem na TW „J.K.” 30 I 1964 r., 4 II 1964 r., mf 2, k. 121–121). W 1966 r. kontakt z nim utrzymywał ppłk Zbigniew Siellawa, występujący pod pseudonimem „Wróblewski”. Według dokumentu z 28 VI 1966 r. był uważany przez SB za kontakt poufny „K”. Zadania, jakie mu wówczas powierzono, dotyczyły zbierania informacji na temat funkcjonowania Światowej Rady Kościołów oraz osób w niej działających (AIPN, 01283/1655, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Materiały osobowe dotyczące Jerzego Klingera, Notatka służbowa, 2 VI 1966 r., mf 2, k. 175–176; Zadania dla kontaktu poufnego „K” na okres pobytu poza granicami, 28 VI 1966 r., mf 2, k. 177–178). W 1969 r. funkcjonariusze SB odnotowali zmianę w działalności ks. Klingera. Według nich pogłębieniu ulegały jego związki z Kościołem rzymskokatolickim, objawiające się m.in. w konfliktowaniu podczas spotkań ŚRK delegacji z państw komunistycznych (szczególnie delegacji patriarchatu moskiewskiego) i przedstawianiu w fałszywym świetle PAKP. Informacje te skłoniły SB „do zastanowienia się nad środkami zmierzającymi do położenia kresu jego działalności”. Wśród tych środków wymieniano m.in. pozbawienie funkcji sprawowanych w warszawskiej ChAT, utrudnienie drukowania tekstów w pismach katolickich, ograniczenie możliwości wyjazdu na Zachód (AIPN, 01283/1655, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Materiały osobowe dotyczące Jerzego Klingera, Notatka dotycząca ks. doc. Jerzego Klingera, 5 VI 1969 r., mf 3, k. 210–211).

³⁶ AIPN, 01283/1653, Departament IV, Różne wyznania nierzymskokatolickie, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Plan przedsięwzięć operacyjnych dotyczących Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 26 IX 1964 r., mf 5, k. 219.

(łącznie dwudziestu). Przypuszczać można, że do jej realizacji postanowiono wykorzystać całą dotychczas istniejącą agenturę wewnątrz PAKP. Cennymi źródłami informacji byli m.in.: „Fidelis” (bp/abp Stefan), „Włodzimierz” (bp/abp Bazyli), „Buk”³⁷, „Magister” (bp/abp Nikanor) i „Wrzos”³⁸. Ppor. Wiśniewski stwierdził, iż sieć TW była odpowiednia i „w sposób wystarczający zabezpieczała ujawnienie ewentualnej wrogiej, nielegalnej działalności w Kościele prawosławnym”. Postulatycznie zgłaszał także możliwość rozpracowywania przez nią innych środowisk, w tym Kościoła rzymskokatolickiego. Za konieczne uznał zwerbowanie spośród młodych księży dwóch lub trzech nowych TW, mających szansę zająć w przyszłości eksponowane stanowiska w kościelnej hierarchii.

Według Wiśniewskiego w rozpracowaniu powinny znaleźć się osoby niezgadające się z polityką władz, wspierające tradycje ukraińskie i wielkoruskie, mające kontakt z placówkami dyplomatycznymi innych państw, współpracujące z Kościołem rzymskokatolickim oraz kontaktujące się z wrogimi wobec bloku sowieckiego ośrodkami na Zachodzie. Za niezbędne uznał także przygotowanie planu „dywersji” wymierzonej w wyznanie rzymskokatolickie. Za oczywiste uznał, że w przypadku zmiany metropolity należy dążyć do wyboru na to stanowisko „naszego tajnego współpracownika”.

W 1969 r. zainteresowanie SB i Urzędu ds. Wyznań koncentrowało się na sprawach kadrowych PAKP. Po śmierci abp. Stefana komuniści zaobserwowali „osłabienie współpracy” z kierownictwem Kościoła. Obawiali się także wpływu prowadzącego ekumeniczną działalność Kościoła rzymskokatolickiego na PAKP. W tym celu Urząd ds. Wyznań i Departament IV SB postulował uzupełnienie składu episkopatu PAKP poprzez włączenie doń ks. Aleksandra Dubeca, udzielenie zgody na objęcie stanowiska metropolity przez bp. Bazylego, podniesienie bp. Nikanora do godności arcybiskupa, dokonanie zmiany na stanowisku dyrektora kancelarii metropolity, wyrażenie zgody na konsekracje dwóch nowych biskupów³⁹.

Kilka lat później według planu pracy Wydziału III Departamentu IV SB MSW z 3 stycznia 1974 r. w ramach spraw obiektowych o kryptonimach „Ortodox” i „Bizancjum” polecono zintensyfikować pracę operacyjną w komendach wojewódzkich

³⁷ Pod pseudonimem tym występował ks. Jan Lewiarz (1903–1992). Szerzej zob. w niniejszym tomie: A. Brożyniak, *Sprawa księdza Jan Lewiarza*.

³⁸ Ks. Borys Szwarzkopf, ur. 9 XI 1913 r. w Zdobunowie, pozyskany do współpracy „na podstawie dobrowolności” 27 X 1951 r. przez chor. S. Kamińskiego, referenta Sekcji III Wydziału V UBP miasta stołecznego Warszawy, od stycznia 1956 r. pozostawał na kontakcie WUdsBP w Gdańsku, po kilku miesiącach z powodu możliwości dekonspiracji wyeliminowany z sieci agenturalnej. Ponownie podjął współpracę w czerwcu 1957 r., zachowywał zasady konspiracji w kontaktach z funkcjonariuszami SB, od 1951 do 1962 r. był prowadzony przez jedenastu funkcjonariuszy (AIPN, 01283/1657, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Charakterystyka TW „Wrzosa”, 6 XII 1963 r., mf 3, k. 118–121; AIPN, Dziennik archiwalny SUSW, Dział I, Lp. 6025, wypis).

³⁹ AIPN, 01283/1654, Kościół prawosławny, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka dotycząca spraw kadrowych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 6 XI 1969 r., mf 3, k. 35–37.

Milicji Obywatelskiej w Rzeszowie, Olsztynie, Koszalinie, Zielonej Górze i Białymstoku. Celem projektowanych działań miała być realizacja polityki wyznaniowej państwa, polegającej na umocnieniu Kościoła prawosławnego w „rejonach działania duchowieństwa greckokatolickiego”, przeciwdziałanie nacjonalizmowi ukraińskiemu wśród wyznawców greckiego rytu katolicyzmu, kontroli nad powiązaniem duchowieństwa greckokatolickiego z ośrodkami zewnętrznymi, głównie zaś z kard. Josyfem Slipyjem w Rzymie⁴⁰. W 1976 r. w kolejnym planie pracy tej jednostki zapisano, że konieczne jest opracowanie kierunkowych planów pracy dla TW „Włodzimierza”, „Marka”, „Janka” i „Jurka”. Ponadto w związku ze zbliżającymi się zmianami kadrowymi w hierarchii PAKP jednego z trzech z wymienionych – „Marka”, „Jurka” bądź „Marka” – zamierzano wypromować na biskupa⁴¹.

Kluczowe znaczenie dla PAKP – oraz dla SB – miały sprawy związane z wyborami biskupów. Można stwierdzić, że były one z jednej strony probierzem niezależności PAKP wobec komunistów, z drugiej zaś sprawdzianem kreatywności i sprawności komunistycznej bezpieki. Dążący do pełnej kontroli nad PAKP aparat bezpieczeństwa, jak również Urząd ds. Wyznań z dużym wyprzedzeniem zbierały informacje na temat kandydatów (praktykę tę utrzymano do końca PRL). 14 lutego 1979 r. w ramach sprawy „Bizancjum” TW „Szymon” przekazał kierownikowi Sekcji III Wydziału IV KW MO w Koszalinie informacje o przygotowywanym na wiosnę Synodzie Biskupów prawosławnych, na którym planowano wybrać jeszcze jednego biskupa. Wśród kandydatów branych wówczas pod uwagę wymienił ks. Sawę Hrycuniaka i ks. Szymona Romańczuka⁴².

⁴⁰ *Informacja na temat głównych zadań i planów pracy Wydziału III Departamentu IV MSW za lata 1974–1975* [w:] *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, wstęp P. Tomasik, Warszawa 2007, s. 112. Na temat znaczenia kard. Josyfa Slipyja dla wyznawców grekokatolicyzmu zob.: ks. M.M. Mychajłyszyn, *Rola metropolity Josyfa Kobernyckiego-Dyczkowskiego Slipyja w rozwoju idei patriarchatu Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej*, Kraków 2002.

⁴¹ *Informacja na temat planów pracy polityczno-operacyjnej Wydziału III Departamentu IV MSW na lata 1976–1977* [w:] *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, s. 179. W końcu 1977 r. kierownictwo Wydziału III Departamentu IV MSW zakładało powołanie na biskupów TW „Jurka” i „Marka” (w okresie tym występowało dwóch TW o tym samym pseudonimie) poprzez zainspirowanie odejścia ze stanowisk dotychczasowych ordynariuszy diecezji łódzko-poznańskiej i białostocko-gdańskiej (*ibidem*, s. 280).

⁴² Ks. Szymon Romańczuk, ur. 12 VIII 1936 r. w Guszczewiźnie k. Hajnówki, w latach 1955–1960 studiował filologię słowiańską i klasyczną na Uniwersytecie w Mińsku, naukę kontynuował w warszawskiej ChAT. W latach 1960–1965 wykładowca łaciny, języka rosyjskiego i białoruskiego w liceach ogólnokształcących w Białymstoku i Michałowie, wykładowca PSD w Warszawie (do 1974 r.), dyrektor kancelarii metropolity (1970–1981), dyrektor wydawnictwa i wydziału zagranicznego PAKP. Od 1976 r. ihumen, wikariusz archidiecezji warszawsko-bielskiej z tytułem biskupa lubelskiego (21 XI 1979 – 18 VIII 1983). Od 18 VIII 1981 r. ordynariusz diecezji łódzko-poznańskiej, od 1993 r. arcybiskup i zarazem wykładowca Uniwersytetu Łódzkiego. W 1996 r. obronił doktorat z teologii dogmatycznej (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele...*, s. 450–451). W teczkę pracy TW „Marka”, czyli ks. Aleksandra Dubeca, znajduje się korespondencja anonimowa kierowana do abp. Bazylego, żądająca wydalenia ks. Romańczuka z posady wykładowcy w WSP w Warszawie (AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Informacja, 25 XI 1974 r., k. 48, zob. też k. 49–60). Jako kandydat

W maju tego roku źródło „Marek” doniosło, że w związku z przyjazdem papieża Jana Pawła II do Polski Prezydium Polskiej Rady Ekumenicznej zdecydowało się przyjąć zaproszenie episkopatu do udziału w uroczystościach na placu Zwycięstwa w Warszawie, wyznaczonych na 2 czerwca 1979 r.⁴³ Według informatora abp Bazyli stwierdził w związku z tym, że nie będzie przewodniczył delegacji Kościoła prawosławnego ani nie wyśle nikogo znaczącego z hierarchii, a ograniczy się jedynie do delegowania tzw. trzeciego garnituru, aby nie być posądzonym o zignorowanie wydarzenia. O niezadowoleniu z działań bp. Aleksego Jaroszuka, w tym jego posunięć w parafii legnickiej i innych, donosił swoim zleceniodawcom TW „Artur”⁴⁴. Natomiast o zorganizowanym 22 października 1979 r. w prawosławnej metropolii w Warszawie zjeździe krajowym dziekanów, na którym omawiano sprawę powołania nowych biskupów, doniósł na początku listopada TW „Szymon”⁴⁵.

TW „Szymon” w październiku 1980 r. przekazał SB wiadomość o wyjeździe metropolity do Niemieckiej Republiki Demokratycznej na międzykościelny zjazd duchowieństwa. Poruszył też sprawę delegacji z parafii Łosinka, przebywającej na przełomie maja i czerwca w Warszawie w związku z konfliktem wokół osoby proboszcza. Wspomniał także o negatywnym nastawieniu wiernych w dekanacie narewskim do kierownictwa Kościoła, które przybrało formę agresji fizycznej wobec bp. Szymona Romańczuka i ks. Jerzego Doroszkiewicza⁴⁶. Miesiąc później TW „Marek” poinformował aparat bezpieczeństwa, że metropolita ustalił zjazd dziekanów na 8, a Synod Biskupów na 9 grudnia 1980 r.⁴⁷ Żaden z konfidentów nie znał jednak tematyki spotkania, gdyż metropolita, nie ufając im, działał przez zaskoczenie. TW „Marek”

na TW Szymon Romańczuk zarejestrowany został przez Wydział III Departamentu IV SB MSW 6 II 1969 r., a jako TW o pseudonimie „Marek” – 18 XII 1969 r. (AIPN, Dziennik rejestracyjny MSW, Lp. 25730, wypis). 19 VII 1985 r. zarejestrowany jako TW o pseudonimie „Marek” przez Wydział VI Departamentu IV SB MSW (AIPN, Dziennik archiwalny MSW, Dział I, Lp. 22602, wypis). Potem na kontakcie Wydziału V Departamentu Studiów i Analiz SB MSW. Materiały i mikrofilm jako „niemające wartości historycznej” zniszczono po 25 I 1990 r. (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta Mkr-2, wypis; AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta E-16, wypis).

⁴³ AIPN, 0712/49, t. 1, Informacja TW „Marka”, 3 V 1979 r., k. 34.

⁴⁴ AIPN, 0712/49, t. 1, Wyciąg z informacji TW „Artura”, 24 VII 1979 r., k. 67–67v. Aktualny stan badań nie pozwala na jednoznaczne zidentyfikowanie TW „Artura”.

⁴⁵ AIPN, 0712/49, t. 1, Wyciąg z informacji TW „Szymona”, 7 XI 1979 r., k. 92. Aktualny stan badań nie pozwala na jednoznaczne zidentyfikowanie TW „Szymona”.

⁴⁶ Jerzy Doroszkiewicz, ur. w 1948 r., od 1972 do 1977 r. proboszcz w Koszalinie, potem ksiądz diecezji warszawsko-bielskiej (S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 217). Pozyskany do współpracy 2 VI 1973 r. przez Wydział IV SB KW MO w Koszalinie do zagadnienia inne wyznania jako TW „Jorge”. Potem rejestrowany 29 IX 1977 r. przez Wydział III Departamentu IV SB MSW (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/68, wypis). Według pisma z MSW do Wydziału I Biura „C” MSW z 2 XI 1989 r. przeniejstrowany ponownie jako TW „Jorge” na stan Wydziału VI Departamentu Studiów i Analiz SB MSW. Wyrejestrowany z ewidencji tej jednostki po 19 I 1990 r. (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta E-16, wypis).

⁴⁷ AIPN, 0712/49, t. 1, Informacja TW „Marka” przyjęta w Warszawie 17 XI 1980 r., 20 XI 1980 r., k. 190.

donosił też o planowanym przedstawieniu przez bp. Sawę i bp. Szymona opinii o wydarzeniach w parafiach Łosinka i Dojlidy oraz wspomniał o żądaniu parafian z Białostoczczyzny przeniesienia na emeryturę ordynariusza Nikanora, który ze względu na wiek nie był w stanie kierować diecezją. TW „Marek” nie zaniedbał również zrelacjonować spotkań wiernych, na których słychać było nie tylko krzyki, ale i pogroźki⁴⁸.

Oceniając w 1981 r. sytuację w PAKP, aparat bezpieczeństwa stwierdził, że coraz większa część duchowieństwa była z niej niezadowolona⁴⁹. Główną odpowiedzialnością za ten stan obarczano abp. Bazylego. W następnym roku, charakteryzując planowane działania operacyjne w PAKP, stwierdzono narastanie wśród biskupów i duchownych niezadowolenia z rządów metropolity⁵⁰. Na podstawie informacji uzyskanych przez Wydział III Departamentu IV SB MSW uznano, że dla dobra tego Kościoła niezbędne jest jak najszybsze obsadzenie diecezji wrocławsko-szczecińskiej i doprowadzenie do wyświęcenia drugiego biskupa (miałby być wikariuszem metropolity). Wtedy można byłoby rozważyć możliwość erygowania nowej diecezji.

W wyniku działań operacyjnych uzyskano informacje, że erygowanie diecezji przemyskiej mogło przyczynić się do przejścia do niej części wiernych Kościoła rzymskokatolickiego i obrządku greckokatolickiego. Pojawiło się nawet stwierdzenie, że „Departament IV MSW jest w stanie dokonać wyboru biskupa w Kościele prawosławnym, pomimo ewentualnego weta metropolity na posiedzeniu Synodu Biskupów” [!]. Jako osobę najbardziej odpowiednią do tej roli wskazano ks. Anatola Fiedoruka⁵¹, proboszcza parafii w Radomiu. Do zrealizowania tego zamiaru planowano wykorzystać TW „Marka” i TW „Jurka”, którzy mieli także pomóc w uzyskaniu biskupstwa przez ks. Aleksandra Dubeca. Po sfinalizowaniu działań organizacyjnych i potwierdzeniu zasadności utworzenia nowej diecezji miano doprowadzić do wyświęcenia trzeciego biskupa – jako kandydata rozpatrywano ks. Włodzimierza Trusiewicza⁵².

Kilka miesięcy później TW „Marek” scharakteryzował nastroje duchowieństwa prawosławnego oraz działania ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej bp. Sawy⁵³. Według konfidenta w zarządzaniu diecezją ujawniły się nieprawidłowości związane z „przywarami” jej pasterza. Chwaląc biskupa za rozwinięcie życia wewnętrznego diecezji i sukcesy w budowie obiektów kultu, zaznaczał, że okazał się on apodyktyczny i stronniczy. Jako przykład wskazał obarczenie parafii wysokimi opłatami na fun-

⁴⁸ AIPN, 0712/49, t. 1, Informacja TW „Marka” przyjęta w Warszawie, 16 XII 1980 r., k. 201–202.

⁴⁹ AIPN, 0712/49, t. 1, Informacja dotycząca aktualnej sytuacji w PAKP, 1981 r., k. 205–212.

⁵⁰ AIPN, 0712/49, t. 2, Informacja dotycząca zamierzonych działań operacyjnych w PAKP przyjęta w Warszawie, 18 XI 1982 r., k. 162–166.

⁵¹ Ks. Anatol Fiedoruk, ur. 29 X 1939 r., proboszcz parafii w Radomiu. W 1957 r. ukończył PSD, a cztery lata później warszawską ChAT. Świecenia kapłańskie przyjął w 1967 r.

⁵² Ks. Włodzimierz Trusiewicz, ur. 16 IV 1941 r., w 1961 r. ukończył PSD, święcenia kapłańskie otrzymał cztery lata później. Był diakonem w katedrze metropolitalnej w Warszawie.

⁵³ AIPN Bi, 009/516, Wyciąg z informacji nr 2/83 z wypowiedzi TW „Marka”, sporządzony przez kierownika sekcji Wydziału IV KW MO w Białymstoku por. A. Barszczewskiego, 14 IV 1983 r., k. 12.

dusz diecezjalny, w związku z czym wielu proboszczów nie mogło sprostać ciężarom finansowym.

W sporządzonej 23 maja 1984 r. w ramach sprawy „Bizancjum” kolejnej informacji stwierdzono, że arbitralne i woluntarystyczne metody kierowania PAKP przez abp. Bazylego prowadzą do upadku znaczenia tego Kościoła⁵⁴. Skutkiem apodyktyczności biskupa miała być deprecjacja organów kolegialnych, niezwoływanie Soboru Krajowego, zmiana Synodów Biskupów w farsę i rozpanoszenie się nepotyzmu (większość osób w metropolii powiązana rodzinie z abp. Bazylim). Stwierdzono też obsadzanie dochodowych parafii za łapówki, nieudolne gospodarowanie finansami, brak koncepcji w zakresie inwestycji i nieprzemyślane decyzje kadrowe. Negatywny obraz PAKP dopełniał niewłaściwy podział administracyjny, jego wyizolowanie ze wspólnoty wyznań prawosławnych oraz przypadkowy dobór kandydatów na studia w ChAT i brak nadzoru nad pracą kościelnego wydawnictwa.

9 grudnia 1985 r. akta sprawy „Bizancjum” uzupełniono informacjami naczelnika Wydziału IV WUSW w Białymstoku mjr. Zbigniewa Zielonki o rozmowie dyrektora Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku Jerzego Orlacza z administratorem diecezji białostocko-gdańskiej⁵⁵. Miał on poinformować bp. Sawę o odmowie zwiększenia powierzchni użytkowej domu parafialnego przy parafii św. Ducha, niewydaniu zgody na budowę nowej cerkwi w dzielnicy Wygoda w Białymstoku i negatywnym stosunku władz do przekazania budynków na terenie parafii w gm. Gródek. Biskupa powiadomiono również o wybudowaniu bez zezwolenia garaży przez proboszcza parafii Wszystkich Świętych w Białymstoku. Według funkcjonariusza SB bp Sawa był niezadowolony z przebiegu rozmowy. Padło nawet stwierdzenie, że był wręcz zdumiony, iż jego wnioski nie zostały zaakceptowane. Co więcej, nieumiejętnie próbował podkreślić swoje zasługi w kształtowaniu korzystnego nastawienia wyznawców wobec polityki państwa. Na zakończenie zapowiedział interwencję w tych sprawach w Warszawie⁵⁶.

W 1986 r. donosy złożył m.in. TW „Gustaw”⁵⁷, który informował o uroczystościach zorganizowanych w Jerozolimie z okazji 1600-lecia śmierci św. Cyryla Jerozolimskiego i udziale w nich delegacji PAKP⁵⁸. Według niego były one początkowo inspirowane przez patriarchat moskiewski jako przeciwwaga dla spotkania w Asyżu

⁵⁴ AIPN, 0712/49, t. 2, Informacja do sprawy obiektowej „Bizancjum” dotycząca sytuacji w PAKP przyjęta w Warszawie, 23 V 1984 r., k. 93–95.

⁵⁵ Zbigniew Zielonka, ur. 7 IX 1941 r., zastępca naczelnika Wydziału III (SB) KW MO w Białymstoku – od 16 VIII 1978 r.; zastępca naczelnika Wydziału IV (SB) KW MO/WUSW w Białymstoku – od 16 V 1981 r. i jego naczelnik – od 1 X 1985 r.; naczelnik Wydziału Studiów i Analiz (SB) WUSW w Białymstoku – od 1 XI 1989 r. Zwolniony ze służby 31 VII 1990 r. (*Twarze białostockiej bezpieki*, red. P. Łapiński, Białystok 2007, s. 261).

⁵⁶ AIPN, 0712/49, t. 3, Pismo mjr. Zbigniewa Zielonki, naczelnika Wydziału IV WUSW w Białymstoku, do naczelnika Wydziału I Departamentu IV MSW, 9 XII 1985 r., k. 85.

⁵⁷ Aktualny stan badań nie pozwala na jednoznaczne zidentyfikowanie tej osoby.

⁵⁸ AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja TW „Gustawa” przyjęta w Warszawie, 28 XI 1986 r., k. 8–9.

organizowanego przez Jana Pawła II⁵⁹. Rozwój wypadków nie potwierdził jednak domniemań konfidenta, gdyż na jerozolimskie obchody nie przybyły dwie najważniejsze delegacje – moskiewska i bułgarska. TW „Gustaw” informował także SB o działaniach Mikołaja Kozłowskiego⁶⁰, wykładowcy Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie⁶¹. Doniósł też o zapowiadzianym na koniec czerwca 1986 r. przyjeździe przedstawicieli Kościoła ewangelickiego ze Szwajcarii. Szwajcarscy goście chcieli skontrolować rozdysponowanie pomocy, której udzielili m.in. na funkcjonowanie wydawnictwa metropolitalnego oraz budownictwo sakralne (Wrocław, Białystok, Sanok). TW „Gustaw” scharakteryzował ponadto sytuację w klasztorze na Grabarce.

Rozpoczętą na początku lat sześćdziesiątych przez aparat bezpieczeństwa sprawę „Bizancjum” kontynuowano do końca PRL. Pomimo ugodowości duchowni tego wyznania nie uniknęli permanentnego nadzoru i rozpracowań przez funkcjonariuszy Wydziału III Departamentu IV SB MSW. Istotną rolę w tym procesie odgrywali tajni współpracownicy SB ulokowani na kluczowych stanowiskach kościelnych. Jednym z nich był TW „Jurek”.

Tajny współpracownik „Jurek”

Michał Hrycuniak urodził się 15 kwietnia 1938 r. w Śniatyczach w powiecie tomaszowskim w rodzinie Włodzimierza i Natalii z domu Winnik. W 1940 r. stracił ojca. Po ukończeniu szkoły podstawowej kształcił się na Śląsku⁶². Czteroletnie Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie ukończył w 1957 r.⁶³ Następnie podjął studia teologiczne w utworzonej w Warszawie Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, gdzie powołano Sekcję Teologii Prawosławnej⁶⁴. Edukację w ChAT zakończył w 1961 r. obroną pracy magisterskiej „Trzecia podróż misyjna św. apostoła Pawła”. W tym samym roku został wykładowcą PSD w Warszawie i pomocnikiem sekretarza redakcji „Cerkiewnego Wiestnika”. W maju 1965 r. skierowano go na studia doktoranckie na Prawosławnym Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Belgradzie. 2 lutego 1966 r.

⁵⁹ Chodzi o zorganizowany 27 X 1986 r. przez Jana Pawła II w bazylice w Asyżu Światowy Dzień Modlitwy o Pokój, w którym wzięło udział 12 przywódców religijnych. Zob. szerzej: G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia Jana Pawła II*, Kraków 2005, s. 647–650.

⁶⁰ Mikołaj Kozłowski, ur. 2 I 1946 r., absolwent PSD w Warszawie (1965), warszawskiej ChAT (1970), King's College London (1972) i Instytutu Ekumenicznego w Bossey (1973). Zatrudniony w seminarium od 15 III 1973 r. Wieloletni wychowawca w internacie (*Prawosławne Seminarium Duchowne. 50 lat*, Warszawa – Białystok 2001, s. 26).

⁶¹ AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja TW „Gustawa” przyjęta w Warszawie, 11 VI 1986 r., k. 36.

⁶² *Zyciorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Śawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski [w:] W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, Warszawa 2008, s. 11.

⁶³ *Prawosławne Seminarium Duchowne. 50 lat...*, s. 21, 73.

⁶⁴ J.T. Maciuszko, *Dzieje ChAT w latach 1954–1966 [w:] 50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie*, Warszawa 2005, s. 22.

obronił tam pracę doktorską „Życie i działalność św. Jana Chrzciciela”. Cztery dni później, 6 lutego 1966 r., złożył śluby zakonne i przyjął imię Sawa. Po powrocie do Polski 6 marca 1966 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk metropolity Stefana⁶⁵. Już rok wcześniej TW „Włodzimierz” wymieniał Michała Hrycuniaka wśród kandydatów na biskupów. Podkreślił wówczas jego roztropność oraz dążenie do zdobywania wiedzy⁶⁶. Na potrzeby sprawy obiektywnej „Bizancjum” 31 maja 1965 r. Wydział III Departamentu IV SB MSW zarejestrował go jako kandydata na tajnego współpracownika pod numerem 12348⁶⁷.

Pozyskania TW „Jurka” dokonano 12 września 1966 r. „na podstawie dobrowolności”⁶⁸. Od jesieni 1966 r. jego oficerem prowadzącym był ppłk Zbigniew Siellawa⁶⁹.

⁶⁵ *Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Sawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski...*, s. 11–12.

⁶⁶ AIPN, 01283/1652, Sprawa obiektywa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka ze spotkania z TW „Włodzimierzem” w Warszawie 29 I 1965 r., 1 II 1965 r., mf 2, k. 74.

⁶⁷ AIPN, Dziennik rejestracyjny MSW, wypis. W tym okresie ks. metropolita Sawa starał się o uzyskanie paszportu. Okoliczności towarzyszące procedurze paszportowej uznał za przejaw ingerowania władz komunistycznych w funkcjonowanie PAKP: „Będąc studentem seminarium, chciałem wyjechać na studia za granicę. Była taka możliwość. Nie dostałem paszportu. Aby otrzymać zgodę na wyjazd za granicę do Jugosławii, chodziłem za paszportem cały rok. Przychodzę raz na Koszykową. Miałem 27 lat. A oni mi mówią: »Pojedźcie ksiądz. Mamy tyle na księdza« (to znaczyło, że zebrali na mój temat dużo materiałów). Dwukrotnie odmawiano mi paszportu. [...] Niejednokrotnie brano mnie w sprawach cerkiewnych na »dywanik«. Chociaż, jak piszą donosy miałem »dobrowolnie« współpracować. Ani Kościołowi, ani Ojczyźnie, ani Braciom zła nie uczyniłem. Moja praca i jej osiągnięcia świadczą same za siebie” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany). Zapytany, z którymi funkcjonariuszami SB się spotykał, w jakich miejscach i jak długo, ks. metropolita Sawa powiedział: „Nie pamiętam. To było tak dawno. Ciągłe mnie nachodzili. Padaly takie stwierdzenie: »Jeżeli Mahomet nie przyjdzie do góry, to góra przyjdzie do Mahometa«. I tak było. Raz w Jabłecznej była taka pogoda, że psa nie wypędzisz. A tu przyjechał pracownik SB. Był zmarznięty. Poczęstowałem go herbatą. Chodzili do biskupów i proboszczów. Chcesz czy nie – musiałeś z nimi rozmawiać. Starsze pokolenie duchowieństwa dobrze pamięta te czasy” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

⁶⁸ AIPN Lu, Kartoteka ogólnoinformacyjna KW MO/WUSW Lublin – Biała Podlaska – Chełm – Zamość, Karta EO-4/74, wypis. Jak powiedział ks. metropolita Sawa: „Nie miało to nic wspólnego z »dobrowolnością«. Zobowiązania do współpracy nie podpisałem. Podpisałem tylko ślubowanie na wierność PRL”. Tak uczynili wszyscy ówcześni biskupi. Pisać można wiele. Papier wytrzyma wszystko” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

⁶⁹ Zbigniew Siellawa, ur. 23 IV 1925 r. we wsi Rymarze w pow. lubomlskim w woj. wołyńskim, ppłk. W latach 1943–1944 służył w oddziale sowieckiej partyzantki w zgrupowaniu Kowpaka, od sierpnia 1944 do 10 III 1956 r. w WP (ludowym). Przebieg służby: pracownik kontraktowy na etacie st. radcy w Departamencie Społeczno-Politycznym MSW – od 4 IV 1956 r.; st. inspektor Wydziału Ogólnorganizacyjnego Departamentu Społeczno-Administracyjnego MSW – od 25 VIII 1956 r.; tłumacz w Wydziale III Departamentu III SB MSW – od 20 VI 1958 r.; oficer operacyjny Wydziału III Departamentu III SB MSW – od 15 V 1959 r.; st. oficer operacyjny Wydziału III Departamentu III SB MSW – od 1 I 1962 r.; inspektor Wydziału II Departamentu IV SB MSW – od 15 VI 1962 r.; inspektor Wydziału III Departamentu IV MSW – od 1 IV 1967 r.; st. inspektor Inspektoratu Departamentu IV

Jak napisano w arkuszu dokumentującym przebieg współpracy: „Celem pozyskania była konieczność bieżącej informacji odnośnie [do] zmian zachodzących w prawosławiu, ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów zagranicznych oraz negatywnych zjawiskach społeczno-politycznych wśród duchowieństwa i wyznawców. TW zajmował w tym czasie wysokie stanowisko w administracji kościelnej, co dawało określone możliwości z zakresu rozpoznania i wpływu na sytuację w tym środowisku”⁷⁰.

Pierwsze zachowane informacje od TW „Jurka” datowane są na 28 września 1966 r. Uzyskał je ppłk Zbigniew Siellawa. Przekazane przez „Jurka” wiadomości dotyczyły Michaela Lehmana z Wiednia. Według TW „Jurka” był on przedstawicielem ks. kard. Franza Königa⁷¹ ds. studiów wszystkich przedstawicieli Kościołów wschodnich przybywających do Wiednia. Poinformował też, że otrzymał od Lehmana zaproszenie do pogłębiania wiedzy w jednym z klasztorów w Austrii. Możliwość skorzystania z propozycji TW „Jurek” uzależnił od stanowiska Urzędu ds. Wyznań, który polecił mu „wstrzymać się z tym”. Wspomniał też o możliwości korespondowania z mnichem z Republiki Federalnej Niemiec, za którego sprawą spodziewał się wyjechać tam latem. Zgodę na podjęcie korespondencji i wyjazd uzależnił jednak od zdania SB. Oficer prowadzący po otrzymaniu tych wiadomości postanowił skonsultować się z naczelnikiem Wydziału III Departamentu IV SB MSW płk. Stanisławem Wypychem⁷² w celu „zapewniania dopływu informacji o działalności Instytutu Wschodniego

SB MSW – od 1 VI 1968 r. Skreślony z ewidencji funkcjonariuszy 4 VI 1968 r. w związku ze zgonem (AIPN, 0604/5, Akta personalne Zbigniewa Siellawy).

⁷⁰ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Arkusz przebiegu współpracy, k. 1.

⁷¹ Ks. kard. Franz König (1905–2004), wyświęcony w 1933 r., od 1952 r. biskup koadiutor Sankt Pölten, od 1956 r. arcybiskup Wiednia, od 1958 r. kardynał. Uczestnik Soboru Watykańskiego II. W latach 1965–1980 kierował Sekretariatem ds. Niewierzących.

⁷² Stanisław Wypych (1922–2008), ur. w Michałowie w pow. radomszczańskim, płk. Przebieg służby: słuchacz CW KBW w Olechowie k. Łodzi – od 26 IV 1945 r.; oficer śledczy Sekcji II Wydziału IVa WUBP w Olsztynie – od 1 IX 1945 r.; referent personalny Sekcji II WUBP w Olsztynie – od 1 VI 1946 r.; st. referent Sekcji II Wydziału Personalnego WUBP w Olsztynie – od 1 IX 1946 r.; komendant szkoły Sekcji II Wydziału Personalnego WUBP w Olsztynie – od 1 IV 1947 r.; kierownik szkoły oraz p.o. zastępca naczelnika Wydziału Szkoleniowego WUBP w Olsztynie – od 1 XI 1947 r.; kierownik szkoły Wydziału Szkolenia WUBP w Olsztynie – od 1 VIII 1948 r.; komendant Międzywojewódzkiej Szkoły WUBP w Olsztynie – od 1 VI 1951 r.; 25 IV 1953 r. przekazany do dyspozycji dyrektora Departamentu Szkolenia MBP; st. referent Wydziału II Departamentu Szkolenia MBP – od 25 IV 1953 r.; st. instruktor Sekcji Szkolenia Operacyjnego Wydziału II Aparatu Operacyjnego Departamentu Szkolenia MBP – od 1 VIII 1953 r.; inspektor szkolenia operacyjnego jednostek terenowych Wydziału II Nauczania Pozaszkolnego Departamentu Szkolenia MBP – od 15 VIII 1954 r.; inspektor grupy inspektorów nauczania pozaszkolnego Wydziału III Departamentu Kadr i Szkolenia MBP – od 1 IV 1955 r.; st. oficer operacyjny Wydziału V Departamentu III SB MSW – od 1 I 1957 r.; inspektor przy Kierownictwie Departamentu IV SB MSW – od 15 VI 1962 r.; 1 III 1963 r. mianowany zastępcą naczelnika Wydziału III Departamentu IV SB MSW; naczelnik Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 1 V 1963 r.; delegowany służbowo do NRD (29 V – 2 VI 1967 r.), ZSRS (10–15 X 1967 r.; 4–9 III 1968 r.; 24 V – 1 VI 1970 r.; 17 – 21 IV 1972) i Czechosłowacji (28 IX – 5 X 1971 r.); st. inspektor grupy IV (na etacie niejawnym) Departamentu III SB MSW (delegowany do Czechosłowacji na podstawie decyzji wiceministra spraw wewnętrznych gen. bryg. Bogusława Stachury) – od 15 VI 1976 r.; przeniesiony do grupy rezerwowej przy Departamencie Kadr MSW na stanowisko naczelnika – od 1 VIII 1980 r. Zwolniony

kardynała Königa w Wiedniu”. Ppłk Siellawa polecił mu też odnowić kontakty z Michałem Lehmannem, Dymitrem Kależiczem oraz wspomnianym mnichem z RFN⁷³.

Tego samego dnia TW „Jurek” przekazał maszynopis informujący o przebiegu Wszechprawosławnej Konferencji Teologicznej 1–15 września 1966 r. w Belgradzie, poświęconej dialogowi z Kościołami anglikańskim i starokatolickim. W maszynopisie tym zawarta została krytyka przedstawicieli PAKP uczestniczących w tej konferencji. Jednym z nich był rektor PSD w Warszawie ks. Serafin Żeleźniakowicz⁷⁴, drugim adiunkt ChAT ks. Jerzy Klinger. Według informacji przekazanych SB obydwaj zostali zaatakowani przez innych uczestników konferencji i żadnego z nich nie zaproszono do odprawienia wspólnej modlitwy. W wyniku nieprzemyślanych wystąpień warszawskich duchownych całemu PAKP postawiono zarzut popełnienia błędu dogmatycznego.

Według tego dokumentu ks. Żeleźniakowicz: „Sam należy do konserwatystów i przeciwne mu są wszelkiego rodzaju nowe, często zdrowe prądy we współczesnym świecie. Bardzo słaby teolog. Cechuje go wielka, a nawet do przesady, ortodoksyjność”. Wystąpienie ks. Klingera zostało scharakteryzowane następująco: „pomieszał wszystkie teologie prawosławną, rzymskokatolicką i protestancką, i jak mi wiadomo, jego wypowiedzi były kompromitujące nasz Kościół. Także jak w kraju, także za granicą szuka zawsze w całym dziurę”.

Relacja o pobycie Klingera w Belgradzie zawierała informacje o jego niestałości i rzekomym przywiązaniu do dóbr materialnych oraz wrogich wypowiedziach podczas wcześniejszego pobytu we Francji. Adiunkta ChAT oskarżano też o uleganie wpływom protestantów i duchowe kaleczenie młodzieży prawosławnej uczącej się w Sekcji Teologii Prawosławnej tej uczelni. Na podstawie tych danych ppłk Siellawa wnioskował

ze służby 31 VIII 1980 r. Ponownie przyjęty do pracy na etat inspektora cywilnego Wydziału VIII Departamentu IV SB MSW 1 VII 1981 r.; 16 XII 1982 r. przyjęty na stanowisko naczelnika wydziału przy inspektorze Wydziału I Departamentu IV SB MSW; 1 XII 1984 r. przeniesiony do Departamentu VI SB MSW; inspektor na stanowisku naczelnika wydziału grupy inspektorów Departamentu VI SB MSW – od 1 VII 1985 r. Zwolniony ze służby 15 VIII 1987 r. Według charakterystyki z 30 XII 1971 r. „Dokonał osobiście szeregu pozyskań TW i pracuje z nimi należycie. Prowadzi prawidłowo współdziałanie z grupą radziecką w zakresie niektórych rozpracowań zazębiających się o powiązania zagraniczne” (AIPN, 0604/1019, Akta osobowe Stanisława Wypycha).

⁷³ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, k. 1. TW przekazał również funkcjonariuszowi tłumaczenie listu wysłanego do niego przez dr. Michaela Lehmann (maszynopis sygnowany literami: S.H.).

⁷⁴ Ks. Serafin Żeleźniakowicz (1913–2004), ur. w Timkowiczach (obecnie Białoruś), przed wojną ukończył Seminarium Duchowne w Wilnie i Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Skierowany do nowo powstałej parafii w Hajnówce, gdzie pozostał do lat pięćdziesiątych. Doktorat obronił w warszawskiej ChAT. Był proboszczem parafii w Hajnówce, rektorem PSD w Warszawie (1951–1970) i wykładowcą ChAT (1962–1991). Kierował parafią katedralną św. Mikołaja w Białymstoku, przyczynił się do wybudowania tam cerkwi Świętego Ducha – największej prawosławnej świątyni w Polsce. W 1986 r. Sobór Biskupi nagroził go najwyższym cerkiewnym zaszczytem – godnością protoprezbitera (gazeta.pl, Białystok, 27 XII 2004; *Prawosławne Seminarium Duchowne*. 50 lat..., s. 19).

do swoich przełożonych, aby w przyszłości na konferencje wysyłać osoby przygotowane merytorycznie oraz zachowujące odpowiednią postawę moralno-ideową⁷⁵.

Prawdopodobnie oba dokumenty dotyczące pobytu w Belgradzie i poczynionych tam obserwacji TW „Jurek” przekazał SB w Warszawie. Podczas spotkania 28 września 1966 r. poinformował o odwiedzinach w metropolii prawosławnej ks. Donata Nowickiego⁷⁶ i prowadzonych przezeń rozmowach dotyczących Polskiej Rady Ekuumenicznej⁷⁷. Sondował też możliwość doprowadzenia do ewentualnego spotkania metropolity Stefana z ks. prymasem Stefanem Wyszyńskim. TW „Jurek” doniósł również o zamiarze zorganizowania 30 września 1966 r. w kościele św. Anny w Warszawie nabożeństw ekumenicznych. Oficer prowadzący zlecił mu zdobycie terminarza przedsięwzięć ekumenicznych podejmowanych przez Kościół rzymskokatolicki oraz ustalenie ich celów i założeń⁷⁸. W 1966 r. Sawa awansował i objął niezwykle ważne stanowisko dyrektora kancelarii metropolity warszawskiego abp. Stefana. Sprawowanie tej funkcji umożliwiało mu zdobywanie informacji o bieżącej działalności PAKP oraz sporach kompetencyjnych i personalnych pomiędzy duchownymi.

Podczas kolejnych spotkań TW „Jurek” informował o inicjatywach ekumenicznych podejmowanych przez duchownych Kościoła rzymskokatolickiego. W końcu października 1966 r. w kawiarni „Krokodyl” złożył obszerną relację dotyczącą spotkania ekumenicznego w parafii św. Anny w Warszawie. Scharakteryzował osoby uczestniczące w tym spotkaniu oraz zrelacjonował przebieg dyskusji, w której sam

⁷⁵ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, k. 3–4 (maszynopis sygnowany: Jerzy J.).

⁷⁶ Ks. Donat Nowicki (1893–1971), ksiądz katolicki obrządku wschodniego, alumn Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Petersburgu. Aresztowany przez OGPU w listopadzie 1923 r., skazany 19 V 1924 r. na 10 lat łagrów. 5 IX 1928 r. otrzymał potajemnie święcenia diakonatu, a 7 IX 1928 r. święcenia kapłańskie. Do Polski powrócił 15 IX 1932 r. w ramach wymiany więźniów pomiędzy ZSRS a RP. Pełnił posługę duszpasterską w diecezji pińskiej, opuścił ją we wrześniu 1939 r. Za działalność konspiracyjną podczas II wojny światowej odznaczony przez Rząd RP na Uchodźstwie. Po zakończeniu wojny kapłan archidiecezji warszawskiej. Wykładowca Seminarium Duchownego Księży Pallotynów w Oltarzewie. Działal na rzecz zbliżenia Kościołów prawosławnego i katolickiego (R. Dzwonkowski SAC, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998, s. 375–378).

⁷⁷ Polska Rada Ekumeniczna ukonstytuowała się 15 XI 1946 r. Jej członkami są Kościoły protestanckie, starokatolickie i prawosławne działające w Polsce. Ożywienie działalności PRE nastąpiło po 1957 r. Głównym jej celem jest „duchowe zbliżenie i pielęgnowanie braterskich stosunków pomiędzy wszystkimi Kościołami chrześcijańskimi, a w szczególności pomiędzy Kościołami będącymi członkami rady”. Zob. Szerzej: ks. Z. Pawlik, *Polska Rada Ekumeniczna* [w:] *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz OMI, J.S. Gajek MIC, ks. S. Koza, Lublin 1997, s. 392–395. W 1964 r. jako jeden z kierunków pracy Wydziału III Departamentu IV MSW wskazywano podjęcie starań o przeciwstawienie PRE działaniom prymasa Stefana Wyszyńskiego (*Plan pracy Departamentu IV MSW na 1964 r.* [w:] *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa...*, s. 366–367).

⁷⁸ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z kandydatem na TW „Jurkiem”, 28 IX 1966 r., k. 5. W dokumencie tym omyłkowo określono status „Jurka” jako kandydata na TW. W nagłówku dokumentów przekazanych tego samego dnia pplk. Siellawie ten ostatni określił, iż otrzymał je od TW „Jurka” (AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, k. 1, 3–4).

zarzucał Kościołowi rzymskokatolickiemu brak zaangażowania w ekumenizm⁷⁹. TW „Jurek” doniósł też o przebiegu uroczystości 150-lecia Polskiego Towarzystwa Biblijnego. W doniesieniu tym zwrócił uwagę SB na osobę prof. Oskara Songena z RFN, szczegółowo scharakteryzował także swoją wizytę w ambasadzie Grecji, gdzie starał się uzyskać wizę dla duchownych Kościoła prawosławnego. Jak napisał oficer prowadzący, TW „Jurek” wysłał – zgodnie z sugestiami SB – pismo do Instytutu Wschodniego kard. Königa w Wiedniu, nie otrzymał jednak na nie odpowiedzi. Chwalił się także znajomością z biskupem jugosłowiańskim Sawą, z którym „prowadzi ożywioną korespondencję o najważniejszych wydarzeniach międzynarodowych”⁸⁰.

W listopadzie 1966 r. ppłk Siellawa uznał dalsze uczestnictwo TW „Jurka” w spotkaniach ekumenicznych za niewskazane. Zlecił mu natomiast rozpoznanie działalności ks. Donata Nowickiego oraz zdobywanie bieżących informacji związanych z działalnością kurii i kapłanów (Sandulskiego, Marczakowskiego i Klingera). Dzięki TW „Jurkowi” spodziewano się pozyskać dane dotyczące stanowiska jugosłowiańskiego bp. Sawy wobec „ważnych imprez międzynarodowych, w których udział weźmie PAKP”⁸¹.

Jak wynika z notatki ze spotkania z oficerem prowadzącym 15 listopada 1966 r., która zawierała informacje o organizacji na KUL sześć dni później ekumenicznej sesji naukowej „Ekumenia w Polsce Współczesnej”, ekumenizm nie zniknął z pola zainteresowania TW „Jurka”. Oficer dowiedział się odeń wtedy o zaproszeniu na KUL-owską sesję niefortunnych uczestników wrześniowej konferencji belgradzkiej – prawosławnych księży Żeleźniakowicza i Klingera⁸². Prawdopodobnie w tym samym dniu „Jurek” przekazał oficerowi prowadzącemu maszynopis dotyczący organizacji przez kurię krakowską w styczniu 1967 r. nabożeństw ekumenicznych⁸³. Opowiedział również funkcjonariuszowi SB o odwiedzeniu kancelarii metropolity Stefana 4 listopada 1966 r. przez o. Aleksandra Hauke-Ligowskiego OP⁸⁴ z klasztoru krakowskiego. Celem

⁷⁹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w warszawskiej kawiarni „Krokodyl” 25 X 1966 r., 7 XI 1966 r., k. 13–15.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, k. 15.

⁸² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w warszawskiej kawiarni „Krokodyl” 15 XI 1966 r., 16 XI 1966 r., k. 9.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ O. Aleksander Hauke-Ligowski OP, ur. w 1936 r., dominikanin, członek Towarzystwa Kursów Naukowych. Uczestnik głódówki rozpoczętej przez działaczy KOR 24 V 1977 r. w kościele św. Marcina w Warszawie. W 1981 r. współtworzył poznański Komitet Pomocy Więźniom Sumienia (*Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR (1976–1980). Wybór dokumentów*, wybór, wstęp, oprac. Ł. Kamiński, P. Piotrowski, Wrocław 2002, s. 111, 305). W wywiadzie rzecze o. Aleksander Hauke-Ligowski OP tak opisywał początek swoich działań ekumenicznych: „Pierwszy kontakt nawiązałem jeszcze wtedy, gdy byłem klerykiem, chyba na pierwszym roku filozofii, i z pozwoleniem mojego ówczesnego magistra, ojca Kaliksta Suszyło. Napisałem list do seminarium duchownego, że interesuje mnie prawosławie i że chciałbym nawiązać korespondencyjny kontakt z którymś ze studentów tego seminarium. Przedstawili mi wtedy jednego delikwenta, który napisał do mnie, że dostał mandat na taką korespondencję. Ale była ona dosyć jałowa i nie rozwinęła się. Tym korespondentem był dzisiejszy metropolita warszawski Sawa – Michał Hrycuniak” (*Błogosławiony kłopot myślenia. Z Aleksandrem Hauke-Ligowskim OP rozmawia Jan Pleszczyński*, Lublin 2007, s. 152).

wizyty było zaproszenie do uczestnictwa w Tygodniu Modlitw o Jedność Chrześcijan, planowanym na styczeń 1967 r.⁸⁵

W końcu 1966 r. współpracę TW „Jurka” z SB oceniono pozytywnie. Podczas spotkania 22 grudnia 1966 r. ppłk Siellawa wręczył mu jako „prezent gwiazdkowy” radioodbiornik tranzystorowy „Sylwia”. Jego wartość funkcjonariusz szacował na 1006 zł. Oficer zanotował, że „TW prezent przyjął z zadowoleniem”⁸⁶. Na podstawie zawartości teczek pracy TW „Jurka” stwierdzić można, iż w ręce SB trafiała także korespondencja oraz dokumenty pochodzące z kancelarii metropolity Stefana.

Za sprawą TW „Jurka” SB otrzymywała wiele istotnych informacji. 17 października 1967 r. bezpieka dowiedziała się np. o próbie spotkania ks. rektora Władysława Miziołka⁸⁷ i o. Aleksandra Hauke-Ligowskiego OP z metropolitą Stefanem. Miano na nim omawiać możliwość utworzenia studium obrządku wschodniego. Jak podał TW „Jurek”: „Po konsultacji w tej sprawie metr[opolity] Stefana z Urzędem ds. Wyznań ustalono, że metropolita przyjmie na audyencji obu wysłanników kardynała, wysłucha ich, nie podejmując żadnych decyzji”⁸⁸. Dalej TW „Jurek” konstatował, że wizyta duchownych rzymskokatolickich mogła być następstwem nieuczestniczenia przedstawicieli Kościoła prawosławnego w spotkaniach ekumenicznych organizowanych przez Ośrodek ds. Jedności Chrześcijan⁸⁹. TW „Jurkowi” zlecono wówczas „opracować na następne spotkanie szczegółową notatkę dot[yczącą] działalności dominikanina ks. Bonifacego w stosunku do polskich księży prawosławnych”⁹⁰.

Spotkania TW „Jurka” z oficerem prowadzącym w warszawskiej kawiarni „Krokodyl” owocowały wieloma informacjami o znaczeniu i kontekście międzynarodowym. W maju 1967 r. TW „Jurek” donosił np. o zaproszeniu przez patriarchę Kon-

⁸⁵ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja, b.d., k. 10. Podczas konferencji projektowano wygłosić siedem kazań (AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Tematyka kazań – konferencji Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan, 1967 r., k. 11).

⁸⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Raport, b.d., k. 12.

⁸⁷ Ks. bp Władysław Miziołek (1914–2000), ur. w Kompinie k. Łowicza, studiował w Wyższym Seminarium Duchownym w Warszawie, święcenia kapłańskie przyjął w 1940 r., wikariusz w Karczewie i rektor kaplicy w Międzyzlesiu, prefekt, a potem rektor Seminarium Metropolitalnego w Warszawie. Od 1969 r. biskup pomocniczy metropolii warszawskiej. Od 1962 r. kierował Ośrodkiem ds. Jedności Chrześcijan przy Kurii Metropolitalnej w Warszawie. W latach 1974–1984 przewodniczący Komisji Episkopatu ds. Ekumenizmu. Redagował „Biuletyn Ekumeniczny” (P. Latawiec, *Miziołek Władysław (1914–2000), biskup sufragana warszawski, teolog ekumenizmu* [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1994–2003*, red. ks. J. Mandziuk, Warszawa 2006, s. 422–425; J. Bosch Navarro, *Ekumenizm...*, s. 219–220).

⁸⁸ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 17 X 1967 r., 30 X 1967 r., k. 26.

⁸⁹ Ośrodek ds. Jedności Chrześcijan przy Warszawskiej Kurii Metropolitalnej powołał 1 X 1962 r. ks. kard. Stefan Wyszyński (W. Miziołek, *Inicjatywa ekumeniczna Kościoła rzymskokatolickiego* [w:] *Ku chrześcijaństwu jutra...*, s. 399).

⁹⁰ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 17 X 1967 r., 30 X 1967 r., k. 27. W tym samym doniesieniu ks. Bonifacy wymieniany jest jako benedyktyn, kierujący jednym z „watykańskich ośrodków” w Belgii, posiadającym filię w Szwajcarii w pobliżu siedziby SRK.

stantynopola Atenagorasa⁹¹ metropolity Stefana na zjazd przedstawicieli Kościołów prawosławnych do Wiednia. W jego trakcie poruszone miały być kwestie dialogu prawosławia z Kościołami starokatolickim i ewangelickim. Metropolita Stefan uzależniał podobno wysłanie delegata PAKP na zjazd od stanowiska Wydziału ds. Wyznań. TW „Jurek” poruszał także podczas tego spotkania sprawy osobiste, prosząc ppłk. Siellawę o interwencję w sprawie wydania dekretu zatwierdzającego go na stanowisku dyrektora kancelarii metropolitalnej, jak również o uznanie doktoratu przez ChAT.

Po spotkaniu oficer SB zapisał, że poprzez wysłanie odpowiedniego delegata PAKP na spotkanie ekumeniczne należy poznać „aktualne plany i zamierzenia w kierunku oddziaływania Watykanu na Kościoły chrześcijańskie w Polsce i państwach obozu socjalistycznego” oraz dążyć do osiągnięcia następujących celów:

- „– zaostrezenie sprzeczności dzielących prawosławie i Kościoły chrześcijańskie od Kościoła rzymskokatolickiego;
- możliwość przeprowadzenia sondażu stanowiska poszczególnych Kościołów prawosławnych za Zachodzie do ekumenii rzymskokatolickiej;
- kompromitację kard. Wyszyńskiego przez przedstawienie odpowiednich przykładów wrogiego stanowiska kleru rzymskokatolickiego do prawosławnych w Polsce”⁹².

TW „Jurek”, związany z kurią metropolitalną w Warszawie, zapewniał SB bezpośredni dopływ informacji pozwalających kontrolować działalność Kościoła prawosławnego w Polsce. Zrelacjonował m.in. pobyt w Polsce 22 VI – 3 VII 1967 r. abp. Pantalejmona⁹³ z Edmonton w Kanadzie, który odwiedził klasztory w Jabłecznej i na Grabarce oraz szereg cerkwi. Wcześniej zaś przez miesiąc przebywał w ZSRS.

⁹¹ Atenagoras I (1886–1972), ur. jako Aristokles Spirou, w 1910 r. złożył śluby zakonne, od 1919 r. sekretarz Świętego Synodu Kościoła Prawosławnego w Grecji, od 1923 r. metropolita Korfu, a od 1931 r. arcybiskup i głowa Kościoła prawosławnego obu Ameryk, od 1949 r. patriarcha Konstantynopola. Poprzez spotkanie z papieżem Pawłem VI 5–6 I 1964 r. rozpoczął nowy etap w relacjach pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a prawosławnym. W rezultacie na zamknięcie Soboru Watykańskiego II 7 XII 1965 r. zniesiona została ekskomunika z 1054 r. (J. Bosch Navarro, *Ekumenizm...*, s. 24–25).

⁹² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 17 X 1967 r., 30 X 1967 r., k. 29. Kwestia wykorzystania sprawy ekumenii oraz przedstawicieli innych wyznań do ataków na kard. Stefana Wyszyńskiego poruszona została m.in. w 1972 r. przy omawianiu przez Departament IV MSW głównych kierunków działań dezintegracyjnych przeciwko niemu (*Kierunki działań dezintegracyjnych Departamentu IV MSW wobec kard. Stefana Wyszyńskiego* [w:] *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa...*, s. 491).

⁹³ Abp Pantalejmon (Rudyk), były archimandryta Ławry Począjowskiej w okresie II wojny światowej, wyświęcony w Moskwie na biskupa lwowskiego. W czasie wojny niemiecko-sowieckiej 18 XII 1941 r. wyznaczony na ordynariusza diecezji kijowskiej Ukrainiejskiej Autonomicznej Cerkwi Prawosławnej. Od 1943 r. zwierzchnik Ukrainiejskiej Autonomicznej Cerkwi Prawosławnej. Podlegał jurysdykcji patriarchatu moskiewskiego. Od 1948 r. przełożony Kościoła prawosławnego w Argentynie. Następnie biskup prawosławny w Edmonton w Kanadzie (AIPN, 01283/1654, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Charakterystyka arcybiskupa prawosławnego Stefana Rudyka, ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej, cz. 4, mf 2, k. 11; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku...*, s. 159, 223–227).

W ocenie TW „Jurka”: „Zachowanie się arcybiskupa w PRL nie stwarzało zastrzeżeń, cechował go serdeczny stosunek do Polski Ludowej”⁹⁴. Poinformował także SB o przebiegu Synodu Biskupów prawosławnych, który odbył się 10 kwietnia 1967 r. w Warszawie w pomieszczeniach należących do metropolity Stefana. Przedmiotem Synodu była krytyka wydanych w języku ukraińskim modlitewników („wszyscy bpi uznali, że zespół modlitw nie jest prawosławny, a greckokatolicki”). Tym samym obradujący sprzeciwili się „ukrainizacji” Kościoła prawosławnego (czego przykładem miała być Rzeszowszczyzna) oraz poddali krytyce postawę metropolity Stefana. Na podstawie uzyskanych informacji ppłk Siellawa postanowił dążyć do zahamowania zmian liturgicznych i personalnych na Rzeszowszczyźnie oraz wstrzymania kolportażu modlitewników w języku ukraińskim⁹⁵.

Sprawa ukrainizacji Kościoła prawosławnego w Polsce była na tyle istotna, że na podstawie danych przekazanych przez TW „Jurka” postanowiono doprowadzić do omówienia tego problemu z metropolitą Stefanem „przez powołane do tego osoby”⁹⁶. TW „Jurek” przekazał również informacje o zintensyfikowaniu działań duszpasterskich w powiecie gorlickim przez ks. greckokatolickiego Bazylego Hrynyka⁹⁷. Kapłan ten miał w trakcie uroczystości w Żduni, Koniecznej i Gładyszowie nastawiać wiernych przeciw prawosławiu. Informacje te trafiły do Wydziału IV SB KW MO w Rzeszowie⁹⁸. Kolejne informacje od TW „Jurka” dotyczyły działalności ekumenicznej katolików wśród wyznawców prawosławia⁹⁹ oraz Ośrodka ds. Jedności Chrześcijań¹⁰⁰ i funkcjonowania Sekcji Teologii Prawosławnej. Nowemu oficerowi prowadzącemu por. Zbigniewowi Turyńskiemu¹⁰¹ (prawdopodobnie od przełomu 1967/1968 r.) przekazał

⁹⁴ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka, 26 VII 1967 r., k. 32–33.

⁹⁵ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja, 11 IV 1967 r., k. 42–43.

⁹⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w warszawskiej kawiarni „Krokodyl” 19 IV 1967 r., b.d., k. 44–46.

⁹⁷ Ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), kapłan greckokatolicki, absolwent gimnazjum we Lwowie (1915) i Greckokatolickiego Seminarium Duchownego w Przemyślu, potem jego wykładowca. W latach 1922–1944 katecheta w przemyskich szkołach, od 1926 r. członek kapituły greckokatolickiej w Przemyślu, proboszcz katedry w Przemyślu (1924–1926). Aresztowany 19 IX 1945 r. przez funkcjonariuszy UB, więziony w Rzeszowie, obozie przejściowym w Medyce oraz w Mościskach (po przekazaniu Sowietom). Ponownie aresztowany w kwietniu 1954 r. przez UB, skazany przez Sąd Wojewódzki w Warszawie 28 XI 1955 r. na 6 lat więzienia, zwolniony 18 VII 1956 r. Jeden z głównych organizatorów duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce, od 1967 r. generalny wikariusz dla grekokatolików w Polsce (I. Hałagida, *Hrynyk Bazyli (ukr. Wasyl), 1896–1977, kapłan greckokatolicki* [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. ks. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 82–83. Szerzej zob. I. Hałagida, „*Spieg Watykanu*”. *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008).

⁹⁸ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 17 IX 1967 r., 19 IX 1967 r., k. 47–49.

⁹⁹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja dotycząca działalności ekumenicznej Kościoła rzymskokatolickiego wobec prawosławia przyjęta w Warszawie, 9 XI 1967 r., k. 50–51.

¹⁰⁰ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca działania rzymskokatolickiego Ośrodka ds. Jedności Chrześcijań sporządzona w Warszawie, 9 XI 1967 r., k. 52–53.

¹⁰¹ Zbigniew Turyński, ur. 9 V 1936 r. w Warszawie, por./mjr. Przebieg służby: oficer operacyjny Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 7 I 1963 r.; inspektor Wydziału III Departamentu IV SB

informacje na temat ChAT¹⁰². W kwietniu 1968 r. TW „Jurek” zrelacjonował przebieg Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze. Na kolejnym spotkaniu, po telefonicznym wywołaniu, wręczyć miał opracowanie dotyczące praskiego zjazdu¹⁰³. Udościępniał też por. Turyńskiemu program konferencji, tekst rezolucji dotyczącej potępienia wojny w Wietnamie i teksty rezolucji w sprawie krajów rozwijających się¹⁰⁴.

29 kwietnia 1968 r. w kawiarni „Krokodyl” TW „Jurek” (który „wywołał spotkanie”) przedstawił relację z wizyty na Rzeszowszczyźnie. Podkreślił w niej, że działania ks. Aleksandra Dubeca¹⁰⁵ wzmacniały pozycję Kościoła prawosławnego na tych terenach. Skrytykował natomiast postępowanie ks. Jerzego Klingera, mówiąc m.in.: „Kiedy w urzędzie padło stwierdzenie, że celem ChAT jest kształcenie młodej kadry, która, zajmując określone stanowiska w swoich Kościołach, tak kształtowałoby w nich sytuację, aby pozwoliła ona na przeciwstawianie się Kościołowi rzymskiemu,

MSW – od 1 IV 1967 r.; inspektor grupy do zadań specjalnych „Z” Departamentu III SB MSW – od 15 X 1973 r.; inspektor Wydziału VII Departamentu III SB MSW – od 1 X 1974 r.; inspektor grupy V Departamentu III SB (potem III „A” SB) MSW (decyzją gen. bryg. Bogusława Stachury, wiceministra spraw wewnętrznych, delegowany do pracy w grupie operacyjnej Departamentu III SB MSW (w ZSR) – od 15 V 1978 r. Zwolniony ze służby 15 V 1981 r. Według wniosku personalnego z 4 I 1971 r. „w pracy operacyjnej ma pewne osiągnięcia w pozyskiwaniu osób rekrutujących się ze środowisk będących w zainteresowaniu Departamentu IV”. W kolejnym wniosku za okres od 15 V 1978 do 31 XII 1980 r. tak oceniano jego służbę: „oficjalnie był zatrudniony na stanowisku asystenta dyrektora budowy ropociągu w Nowopołocku. Do jego obowiązków należała operacyjna ochrona polskich załóg oraz likwidacja źródeł i skutków występujących zagrożeń na budowie. [...] Przy zwalczaniu nielegalnego handlu oraz wyjaśnianiu i zapobieganiu naruszaniu przepisów dotyczących poruszania się cudzoziemców na terenie Związku Radzieckiego ściśle współpracował z przedstawicielami organów bezpieczeństwa ZSRR. Współdziałanie z tymi organami było systematyczne i zostało ocenione pozytywnie” (AIPN, 0604/612, Akta personalne Zbigniewa Turyńskiego).

¹⁰² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja, b.d., k. 54–56 (maszynopis sygnowany „Jurek”); karty 57–60 stanowią rękopis tej samej informacji.

¹⁰³ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 9 IV 1968 r., 11 IV 1968 r., k. 62–64.

¹⁰⁴ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 13 V 1968 r., 13 V 1968 r., k. 65. Część uzyskanych wówczas dokumentów por. Turyński przekazał do teczki: Praska Konferencja Pokojowa.

¹⁰⁵ Ks. Aleksander Dubec (bp/abp Adam), ur. 14 VIII 1926 r. we Florynce, absolwent PSD w Warszawie oraz warszawskiej ChAT, wyświęcony w 1964 r. Duszpasterz w Wysowej k. Gorlic, Kalnikowie k. Przemyśla i Sanoku, wikariusz archidiecezji warszawsko-bielskiej z tytułem biskupa lubelskiego (4 I – 22 IX 1983), od 22 IX 1983 r. ordynariusz diecezji przemysko-nowosądeckiej (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele...*, s. 445). Pozyskany do współpracy „na podstawie dobrowolności” 16 VI 1971 r. przez kpt. Jerzego Rożka z Wydziału IV SB KW MO w Rzeszowie. W październiku 1975 r. przekazany Sekcji III Wydziału IV SB KW MO w Krośnie. Jego oficerem prowadzącym był wówczas kpt. Józef Kluz. Z zachowanego pierwszego tomu teczki pracy, obejmującego okres od 23 XII 1971 do 23 XI 1979 r., wynika, iż spotkania z TW „Markiem” odbywały się m.in. w lokalu kontaktowym o kryptonimie „Wenus”, w mieszkaniu TW, w „biurze”, czyli budynku KW MO w Krośnie, lokalu gastronomicznym (z poczęstunkiem). W trakcie spotkań z oficerami prowadzącymi TW „Marek” przekazał szereg informacji na temat PAKP, przedsięwzięć podejmowanych przez duchowieństwo katolickie obrządków greckiego i rzymskiego, innych wyznań w Polsce południowo-wschodniej, jak również UTSK i środowiska Łemków. Od oficerów prowadzących kilkakrotnie otrzymał jako wynagrodzenie paczki delikatesowe (AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”).

jego polityce i wpływom, Klinger stwierdził: Kościół prawosławny i rzymski mają tyle cech wspólnych, że nie widzę, w czym może przejawiać się działalność Kościoła prawosławnego, aby mogła ona być skierowana lub wręcz zwalczać Kościół rzymskokatolicki¹⁰⁶. Przedstawiając postawę ks. Klingera, zarzucił mu składanie „kompromitujących” oświadczeń w imieniu Kościoła prawosławnego w Polsce, co doprowadzić miało nawet do interwencji patriarchy moskiewskiego. Podsumowując, TW „Jurek” stwierdzał, że niewskazane byłoby, aby pełnił on rolę prorektora ChAT. W rozmowie z funkcjonariuszem SB znalazł się również akcent osobisty – TW „Jurek” wspominał, że prawdopodobnie w wyniku niechęci doń ks. Klinger postulował, aby nie uznawać doktoratu obronionego przez Sawę w Belgradzie¹⁰⁷.

TW „Jurek” nie tylko zgłaszał się na umówione spotkania z oficerem prowadzącym, lecz wykazywał również inicjatywę w ich aranżowaniu. Tak było 18 lipca 1968 r., gdy wywołał funkcjonariusza SB na nieplanowane spotkanie. W jego trakcie przekazał informacje o wyjazdach zagranicznych (projektowanych i odbytych) delegacji Kościoła prawosławnego w Polsce, wyjeździe studentów i wykładowców seminarium do ZSRS oraz pobycie delegacji Macedońskiego Kościoła Prawosławnego w Polsce (którą sam przyjmował). TW „Jurek” wypowiedział się także na temat walki frakcyjnej w PZPR: „przedstawił swe stanowisko w ten sposób, że dokonane zmiany uważa za korzystne, natomiast powołanie dotychczasowego ministra spraw wewnętrznych uważa za wstęp do tego, co może się stać na zjeździe. TW uważa, że tow. Moczar zajmie najwyższe stanowisko w partii, co jak [sądzi] spotka się zarówno z negatywnymi, jak i pozytywnymi głosami. Niemniej twierdzi, że byłoby to bardzo dobre posunięcie”¹⁰⁸.

W sierpniu 1968 r. TW „Jurek” na spotkaniu z por. Turyńskim omówił dwie sprawy. Pierwszą było przedstawienie stanowiska PAKP wobec interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji, drugą – ocena i krótkie charakterystyki biskupów Kościoła prawosławnego, z uwypukleniem uchybień i ujemnych cech zachowania oraz charakteru. Odnośnie do kwestii pierwszej „Jurek” stwierdzał, że w obrębie PAKP przeważały opinie aprobujące inwazję wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację. W drugiej części spotkania przekazał m.in. następującą opinię o metropolicie Stefanie: „Człowiek stary (80 lat), często nieodpowiedzialny i nieobliczalny w postępowaniu. Swoją rolę ogranicza do przyjmowania podarków (cennych), hołdów (czuły na lizusostwo i płaszczenie się), tych właśnie faworyzuje, nawet jeśli sobą nic nie reprezentują. Brak mu jakichkolwiek zdolności. Od wyboru nie potrafił wypracować sobie jakiegś linii działania. W kierowaniu PAKP nie przestrzega podstawowych kanonów (np. hierarchiczności). Materialista. Swoją ograniczonością odstręcza wiernych.

¹⁰⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 29 IV 1968 r., 30 IV 1968 r., k. 67.

¹⁰⁷ *Ibidem*, k. 68.

¹⁰⁸ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 18 VII 1968 r., 19 VII 1968 r., k. 79–80.

Despotyczny charakter, przy żadnych zdolnościach, wyizolowuje go na tyle, że wśród wiernych i duchowieństwa uważany jest za figuranta, który dla Kościoła nic nie uczyni poza szkodami. Przy całej swej tępotcie zwraca uwagę fakt jego bierności, a niejednokrotnie wrogości wobec zarządzeń władz państwowych. Daje polecenia realizacji wtedy, kiedy musi, mechanicznie, bez zastanowienia i porozumienia się. Działalność swą i stanowisko w maksymalnym stopniu wykorzystuje materialnie¹⁰⁹.

Negatywną opinię wyraził także o bp. Bazylim: „intrzygant i rozrabiaka”, nie nadaje się do zarządzania diecezją, lecz najwyżej parafią; przychylny grekokatolikom. Po części pozytywną ocenę TW „Jurka” zyskał natomiast bp Jerzy – co prawda choleryk, ale o dużym autorytecie, ogólnie lubiany. Bp Nikanor uznany został za dobrego organizatora, który jednak „gubi się” w zagadnieniach teologicznych i jest krytykowany w listach adresowanych do metropolity¹¹⁰. Swoje wywody „Jurek” uzupełnił przekazaniem rękopisu zawierającego obsadę personalną PAKP¹¹¹.

Zbliżający się Sobór PAKP w sposób oczywisty przykuwał uwagę SB. Poświęcono mu spotkanie 18 listopada 1968 r. w restauracji „Trojka”. W jego trakcie TW „Jurek” poinformował o planowanej rezygnacji ze stanowiska dyrektora kancelarii. Jako przyczynę podawał zawiść innych duchownych, brak reakcji na jego prośby kierowane do Urzędu ds. Wyznań dotyczące przydzielenia etatu na ChAT, nieuznawanie przez tę uczelnię doktoratu obronionego w Belgradzie, nieprzychylnie stanowisko ks. Klingera. Ostateczną decyzję w tej sprawie uzależnił od stanowiska SB¹¹².

W sprawie kontrowersji związanych ze zbliżającym się Soborem, uznał za „najlepsze rozwiązanie” wysłanie na emeryturę metropolity i bp. Jerzego oraz powołanie nowych biskupów. Sugerował też, że gdyby Urząd ds. Wyznań odpowiednio nastawił tego ostatniego, można by na Soborze zrealizować wiele spraw po myśli komunistów. Jeżeli tego się zaniecha, Sobór zdominuje bezowocna dyskusja¹¹³. Aby ułatwić realizację SB „patronatu” na establishmentem Kościoła prawosławnego w Polsce, TW „Jurek” dostarczył informacji mogących służyć skompromitowaniu bp. Nikanora oraz bp. Bazylego¹¹⁴.

29 grudnia 1968 r. podczas spotkania z TW „Jurkiem” por. Turyński złożył mu życzenia oraz wręczył upominek noworoczny i imieninowy. TW „Jurek” przekazał natomiast SB plotki o rzekomych homoseksualnych skłonnościach jednego z duchownych

¹⁰⁹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 26 VIII 1968 r., 27 VIII 1968 r., k. 92. Obok tej charakterystyki na marginesie zamieszczono odręcną dyspozycję: „Wykorzystać do charakterystyki metropolity”.

¹¹⁰ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 26 VIII 1968 r., 27 VIII 1968 r., k. 93.

¹¹¹ *Ibidem*, k. 93–94.

¹¹² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 18 XI 1968 r., 19 XI 1968 r., k. 99–102.

¹¹³ *Ibidem*, k. 101.

¹¹⁴ *Ibidem*, k. 102. Spotkanie trwało od godz. 15.30 do 18.00.

prawosławnych¹¹⁵. Przed przyjęciem rezygnacji (która miała się uprawomocnić 1 maja 1969 r.) z funkcji dyrektora kancelarii poinformował oficera prowadzącego, że zamierza się poświęcić pracy duszpasterskiej w klasztorze. Jak zapisał por. Turyński: „Wydaje się, że należy pogodzić się z rezygnacją TW z dotychczas zajmowanego stanowiska, tym bardziej że jego rozgoryczenie (częściowo uzasadnione) może spowodować, że narazi się on większości duchowieństwa”¹¹⁶. 11 marca 1969 r. Sawa uzyskał godność ihumena¹¹⁷.

Na początku czerwca 1969 r. na podstawie rozmowy z TW „Jurkiem” opracowano szczegółową analizę stanu PAKP. Wynikało z niej, że hierarchię cechował konserwatyzm, który powodował spadek zainteresowania życiem Kościoła ogółu wiernych. Jako remedium na erozję autorytetu PAKP TW „Jurek” proponował: przeprowadzenie zmian personalnych (odmłodzenie kadry, zwiększenie liczby biskupów), podniesienie znaczenia Synodu Biskupów, opracowanie programu działalności Kościoła, wydawanie czasopism oraz książek w języku polskim („istniejący deficyt jest bowiem wykorzystywany przez Kościół rzymskokatolicki i greckokatolicki do określonej propagandy przeciwko Kościołowi prawosławnemu”), zintensyfikowanie współpracy z innymi Kościołami „ekumenicznymi” oraz prawosławnymi, wprowadzenie kazań w języku polskim, uaktywnienie klasztorów w Jabłecznej i na Grabarce. TW „Jurek” apelował także o zintensyfikowanie działalności wychowawczej wśród młodzieży „z pożytkiem dla Kościoła i państwa” poprzez uczestnictwo w pracach Frontu Jedności Narodu¹¹⁸. Nakreślony przez TW „Jurka” program naprawy PAKP wymagał uzupełnienia bazy materialnej, co było uzależnione od konsultacji i decyzji Urzędu ds. Wyznań¹¹⁹.

W omawianym okresie szczególnie istotna była sprawa następstwa po zmarłym 26 marca 1969 r. metropolicie Stefanie. Temu zagadnieniu poświęcono spotkanie wywołane listownie przez TW „Jurka” 16 listopada 1969 r. Przekazał on wtedy informacje o zanegowaniu przez abp. Jerzego stanowiska Urzędu ds. Wyznań odnośnie do statutu, wyboru metropolity i kandydatur na biskupów. Oceniał, że kandydatura Bazylego nie zyska aprobaty Soboru. Spośród innych kandydatów wymienił popieranych przez abp. Jerzego księży Sawę (czyli siebie) i Dubeca. TW „Jurek” krytycznie wypowiadał się

¹¹⁵ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania, 29 XII 1968 r., k. 103. Na zakończenie spotkania TW „Jurek” wręczył por. Zbigniewowi Turyńskiemu butelkę koniaku. Jak zapisał funkcjonariusz: „W związku z moją niechęcią odnośnie [do] przyjęcia oświadczył, że jeśli nie przyjmę takiej drobnostki, nie będzie mógł przyjąć tak cennego prezentu, jaki otrzymał ode mnie” (*ibidem*, k. 104).

¹¹⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 3 II 1969 r., 4 II 1969 r., k. 105–106. Spotkanie odbyło się w restauracji „Trojka”.

¹¹⁷ *Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Sawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski* [w:] *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski*, Warszawa 2008, s. 12.

¹¹⁸ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka sporządzona w Warszawie, 4 VI 1969 r., k. 115–120.

¹¹⁹ *Ibidem*, k. 121.

o kandydaturze bp. Bazylego, podkreślając brak poparcia wiernych, możliwy sprzeciw bp. Nikanora i rzekomą kontestację patriarchatu moskiewskiego. Opozycyjnie nastawiony wobec Bazylego abp Jerzy według TW „Jurka” miał podjąć decyzję o złożeniu wizyty u dyrektora Urzędu ds. Wyznań Aleksandra Skarżyńskiego¹²⁰ i ewentualnie interwencji w KC PZPR w przypadku wyboru na stanowisko metropolity swojego oponenta¹²¹.

Kolejne spotkanie związane z sukcesją po metropolicie Stefanie odbyło się 1 grudnia 1969 r. w lokalu kontaktowym „Lotos” i miało charakter kontrolny. Prowadził je naczelnik Wydziału III SB płk Stanisław Wypych. W jego trakcie TW „Jurek” przekazał informacje i opinie o potencjalnych kandydatach na stanowisko metropolity PAKP – abp. Bazylim, abp. Jerzym i bp. Nikanorze. Odnośnie do pierwszego podał, iż władze posiadały o nim błędne informacje. Twierdził, że „jest to człowiek, który może doprowadzić do schizmy – rozłamu, do utraty autorytetu oraz do dezorganizacji. Jako człowiek faktycznie ma on dużo zalet, ale od metropolity wymaga się więcej, a tego Bazyli nie posiada”¹²². Wspominał też o konflikcie pomiędzy abp. Jerzym a zastępcą dyrektora Urzędu ds. Wyznań Tadeuszem Dusikiem oraz o możliwości jego negatywnego oddziaływania na część hierarchii uczestniczącej w Soborze. Tłumaczył, że abp. Jerzemu zależy wyłącznie na dobru Kościoła. Jako wyraz dobrej woli abp. Jerzego podał, iż „ten ostatni chce zgody [abp Jerzy – M.K.], czego dowodem jest fakt, że mogąc bez uzgodnienia z władzami mianować biskupów sufraganów, konsultuje jednak kandydatury z Urzędem [ds. Wyznań]. Niemożliwość tego porozumienia psuje właściwie postawa Kiryłowicza”¹²³. Sawa sugerował SB, że stanowisko Urzędu ds. Wyznań może wywołać na najbliższym Soborze sprzeciw abp. Jerzego i bp. Nikanora.

Co istotne, w okresie tym funkcjonariusze SB w całym kraju zbierali od tajnych współpracowników sondażowe opinie o potencjalnych kandydatach na biskupów. Wielokrotnie wymieniana była w trakcie tych rozmów kandydatura Sawy¹²⁴ – na

¹²⁰ Aleksander Skarżyński, w latach 1967–1971 szef będącego częścią aparatu kontroli i represji państwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych Urzędu ds. Wyznań.

¹²¹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 16 XI 1969 r., 17 XI 1969 r., k. 159–160. Jak zapisał por. Turyński: „TW zapytał, jak ma zachować się w tej sytuacji. Oświadczyłem, że sprawy są tego rodzaju, że muszę skonsultować je ze swymi przełożonymi, po czym dam mu odpowiedź”. Spotkanie trwało od godz. 13.00 do 16.00.

¹²² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 1 XII 1969 r., 2 XII 1969 r., k. 157. Spotkanie trwało od godz. 12.00 do 13.30.

¹²³ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 1 XII 1969 r., 2 XII 1969 r., k. 157–158. Spotkanie trwało od godziny 13.00 do 16.00.

¹²⁴ Kandydaturę Sawy wskazał 26 XI 1969 r. TW „Marek”. Opowiedzieli się za nim w Poznaniu 28 XI 1969 r. TW „Perkoz”, 26 XI 1969 r. w Szczecinie KO „Kapitan”, KO „Piotr” z Lublina i TW „Stary” z Olsztyna. Przeciwni kandydaturze Sawy byli TW „Artur” i TW „Buk” (ks. Jan Lewiarz). Obydwaj informowali, iż ta kandydatura, podobnie jak Dubeca, jest niepopularna wśród duchownych na Rzeszowszczyźnie (AIPN, 01283/1654, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Wyciąg z notatki służbowej ze spotkania TW „Markiem”, cz. 4, 26 XI 1969 r., mf 3, k. 42; Pismo zastępcy naczelnika Wydziału IV KW MO w Poznaniu do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW, 28 XI 1969 r., mf 3, k. 45;

tylę mocna, że według informacji zebranych przez Urząd ds. Wyznań Sobór PAKP wytypował go na biskupa. Z braku aprobaty owego urzędu kandydatura ta upadła¹²⁵. Jedną z charakterystyk Sawy przekazał por. Zbigniewowi Turyńskiemu 10 grudnia 1969 r. Sergiusz Bańkowski¹²⁶, traktowany wówczas przez SB jako kontakt operacyjny „BS”. W jego ocenie Sawa podczas studiów był studentem przeciętnym, pozbawionym szczególnych zainteresowań. Dodatkowo „zabiegał o względy wszystkich kolejnych metropolitów i biskupów (mniej natomiast zajmował się nauką)”, „nie zdradzał żadnych upodobań do stanu zakonnego”, „przyjął święcenia ze względu na karierę”. Bańkowski skrytykował też wartość naukową pracy doktorskiej Sawy („bardzo słaba, pozbawiona naukowego odkrywczego elementu”)¹²⁷.

KO „BS” ocenił bieżące zachowanie Sawy, które cechowała według niego działalność na rzecz dobra własnego, faworyzowanie ludzi wygodnych i posłusznych, proukraińskie sympatie. „BS” zaznaczył też, że „w działaniu nie uwzględnia hierarchii ważności spraw (rozprasza się na drobiazgach osobistych, jak usuwanie rywali, rozgrywki personalne itp. Tymczasem zaniedbuje sprawy wagi ogólnokościelnej)”¹²⁸. W ocenie Bańkowskiego Sawa był zwolennikiem absolutnego – „wręcz monarchistycznego zarządzania Kościołem”. KO „BS” zwrócił uwagę na patologiczną podejrzliwość Sawy, objawiającą się tym, że „angażuje seminarzystów i studentów do donoszenia, czym rozbija jedność koleżeńską, przyzwyczajają młodzież do donosicielstwa i służusostwa, i tworzy atmosferę ciągłej powszechnej bojaźni i podejrzliwości, a przecież można wszystko wiedzieć bez uciekania się do tych niepoważnych, naiwnych metod”. Według Bańkowskiego Sawę cechował „despotyzm, wybuchowość,

Notatka służbowa ze Szczecina, 26 XI 1969 r., mf 3, k. 48; Informacja dotycząca sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym z Lublina, 2 XII 1969 r., mf 3, k. 61–62; Pismo naczelnika Wydziału IV KW MO w Olsztynie do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW, 9 XII 1969 r., mf 3, k. 73; Pismo naczelnika Wydziału IV KW MO w Rzeszowie Mieczysława Kalemby do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW, 28 XI 1969 r., mf 3, k. 57–58).

¹²⁵ AIPN, 01283/1654, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Informacja dotycząca aktualnych wydarzeń w Kościele prawosławnym w Warszawie, 16 I 1970 r., mf 4, k. 88–89.

¹²⁶ Sergiusz Bańkowski, ur. w 1944 r. w Bielsku Podlaskim, absolwent warszawskiej ChAT, od 1969 r. kierownik kancelarii parafii prawosławnej w Warszawie na Woli. Traktowany przez SB jako kontakt operacyjny (od 2 XII 1969) o pseudonimach „BS” i „BES”. Wykorzystywany w sprawie obiektowej „Bizancjum”. Informacje przekazywał por. Zbigniewowi Turyńskiemu. W 1971 r. wyjechał z Polski do Szwajcarii, gdzie poprosił o azyl. Podjął pracę w Instytucie Glaube in der 2 Welt, gdzie zbierał informacje o sytuacji wyznaniowej w krajach komunistycznych (AIPN, 001043/2103, Akta operacyjne Sergiusza Bańkowskiego).

¹²⁷ AIPN, 001043/2103, Akta operacyjne Sergiusza Bańkowskiego, Koncepcja struktury organizacyjnej Polskiego Kościoła Prawosławnego, 10 XII 1969 r., k. 9. Dokument ten zawiera także charakterystyki: ks. bp. Bazylego Doroszkiewicza, bp. Nikanora, bp. Jerzego, ks. Dubeca, Szymona Romańczuka, ks. Aleksego Jaroszuka, ks. Serafina Żeleźniakowicza, Rościława Kozłowskiego, ks. Jerzego Szurbaka, Mikołaja Kozłowskiego, Sergiusza Bańkowskiego. Jak zapisał por. Turyński, w trakcie spotkania KO „BS” wręczył przygotowane przez siebie opracowanie i „przedstawił fakty, na podstawie których charakteryzował poszczególne osoby” (*ibidem*, k. 3).

¹²⁸ *Ibidem*, k. 9.

egocentryzm”. Na podstawie tych opinii postulował, aby umieścić Sawę w klasztorze, gdzie ten „uzyska stabilizację życiową”, „pozna życie zakonne”. Po kilkuletnim pobycie klasztorze sugerował powierzenie mu godności biskupiej („początkowo do małej diecezji”)¹²⁹. Ostatecznie podczas Soboru 24 stycznia 1970 r. na metropolicę warszawskiego i całej Polski wybrano bp. Bazylego (Włodzimierza Doroszkiewicza)¹³⁰.

Przełożony monasteru w Jablecznej

Po zakończeniu II wojny światowej w granicach Polski pozostał tylko jeden męski monaster prawosławny w Jablecznej. W 1950 r. został on pozbawiony ziemi i zabudowań gospodarczych, odebranych w ramach parcelacji gruntów przez komunistów. Po 1956 r. rozpoczęto remont budynków należących do monasteru¹³¹.

Po rezygnacji z funkcji dyrektora kancelarii metropolitalnej w Warszawie Michał Hrycuniak (Sawa) 8 lutego 1970 r. został archimandrytą oraz namiestnikiem monasteru św. Onufrego w Jablecznej¹³². Z objęciem przez niego tej funkcji związane było odrodzenie znaczenia monasteru¹³³.

Pierwsze odnotowane w nowym miejscu „okresowe” spotkanie por. Turyńskiego z TW „Jurkiem” odbyło się 7 sierpnia 1970 r. Poinformował on wówczas SB o planach remontów w monasterze oraz poskarżył się na miejscowe duchowieństwo rzymskokatolickie, występujące z propozycjami odprawiania nabożeństw ekumenicznych w obiektach należących do Cerkwi – na co zareagował negatywnie, mimo zaproponowania mu w zamian możliwości odprawiania nabożeństw w kościołach. „Jurek” przekazał

¹²⁹ *Ibidem*, k. 10.

¹³⁰ Według kandydata na TW „DA” (ks. Aleksandra Dubeca) w wyborze tym spory udział miał mieć ks. Borys Szwarckopf. Podczas spotkania z funkcjonariuszem SB kpt. Janem Rożkiem 10 II 1971 r. powiedział: „Powszechnie się mówi, i ma to pochodzić od samego ks. Szwarckopfa, że bp Bazyli został metropolitą za sprawą wyłącznie b. sekretarza i członka Biura Politycznego PZPR B[olesława] Jaszcuka, którego matka jest parafianką ks. Szwarckopfa” (AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Notatka z rozmowy z kandydatem na TW „DA”, 10 II 1971 r., k. 4).

¹³¹ Ks. A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym* [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 251–252.

¹³² Powody wyjazdu do Jablecznej ks. metropolita Sawa wyjaśnił następująco: „Przejsie do Jablecznej to też była kara. Zachowała się notatka służbowa, w jaki sposób należało mnie odesłać z Warszawy. Myślano, że jak pójdę do Jablecznej, to się załamię” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

¹³³ *Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Sawy, Metropolity Warszawskiego i całej Polski...*, s. 12. Jak napisał ks. archimandryta Warsonofoniusz (Doroszkiewicz), w latach sześćdziesiątych w klasztorze w Jablecznej pozostało zaledwie trzech mnichów. Sawa, zostawszy jego przełożonym, wyremontował budynki klasztorne, założył przyklasztorne gospodarstwo rolne i pozyskał nowych mnichów. Wśród nich byli dwaj późniejsi biskupi: Miron – Mirosław Chodakowski i Abel – Andrzej Popławski (ks. archim. Warsonofoniusz, *Życie monastyczne w latach 1945–2005*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2007, R. IX (XX), z. 15–16 (28–29), s. 77–78; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w latach 1945–2005*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2005, nr 24, s. 220–221).

także swoją opinię o zmianach personalnych w PAKP. Na zakończenie polecono mu przygotować dokument o sytuacji monasteru oraz działalności „okolicznego” duchowieństwa. SB interesowało monitorowanie i ocena sytuacji w PAKP. Sawa wspominał także o planowanej na 15 sierpnia 1970 r. wizycie w Urzędzie ds. Wyznań¹³⁴.

Być może efektem szczerej rozmowy archimandryty z oficerem SB był wniosek o przekazanie dotacji na monaster w Jabłecznej, złożony przez dyrektora Wydziału ds. Wyznań w Lublinie w centrali urzędu w Warszawie. W trakcie kolejnego spotkania por. Turyński sfalsyfikował insynuacje o chęci przejścia Sawy na obrządek greckokatolicki. W notatce stwierdził, że nie było żadnych obaw, „aby taki fakt mógł się stać”. Jednym z argumentów przemawiających za przywiązaniem archimandryty do prawosławia była walka i nienawiść między Sawą a duchowieństwem rzymskokatolickim w Jabłecznej i Białej Podlaskiej¹³⁵. Zasadniczo w tym okresie spotkania funkcjonariusza prowadzącego z TW „Jurkiem” odbywały się przy okazji jego wizyt w Warszawie. Jedno z nich zostało 16 grudnia 1970 r. wywołane przez namiestnika monasteru św. Onufrego w Jabłecznej¹³⁶.

Jako cenione przez SB źródło informacji Sawa był poddawany kontroli z wykorzystaniem innych tajnych współpracowników. Jednym z nich był TW „Zryw”¹³⁷, który wypełniając zadanie powierzone mu przez SB, spotkał się z Sawą i doniósł, że namiestnik z Jabłecznej dążył do awansu, a pobyt w tej miejscowości traktował jako epizod kariery. Liczył też na to, że przy najbliższej okazji zostanie biskupem i w tym celu chciał ułożyć właściwe stosunki z władzami¹³⁸.

Kierując monasterem w Jabłecznej, Sawa zajmował istotną pozycję pośród duchownych PAKP, aczkolwiek pozostawał poza kręgiem osób bliskich nowemu metropolicie. W wyniku prowincjonalnego umiejscowienia informacje przekazywane przez niego SB miały mniejszą wagę w procesie kontroli PAKP. Odzwierciedlały jednak poglądy grupy duchownych prawosławnych opozycyjnie nastawionych wobec metropolity Bazylego.

Jedno z doniesień dotyczyło zjazdu dziekanów, który odbył się 22 marca 1971 r. w Warszawie. Poruszono na nim drażniącą kwestię dochodów PAKP. W toku zaistniałego na zjeździe sporu pomiędzy metropolitą a pozostałymi uczestnikami zarzucono zwierzchnikowi Cerkwi marnotrawstwo. Zebrani nie zaakceptowali też projektu mo-

¹³⁴ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 7 VIII 1970 r., 8 VIII 1970 r., k. 167–168.

¹³⁵ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 30 XI 1970 r., 1 XII 1970 r., k. 171. Spotkanie trwało od godz. 12.00 do 14.00.

¹³⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 16 XII 1970 r., 16 XII 1970 r., k. 173. Spotkanie trwało od godz. 12.00 do 13.00.

¹³⁷ Na obecnym etapie badań nie udało się zidentyfikować tej osoby.

¹³⁸ AIPN, 01283/1659, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Notatka służbowa ze spotkania z TW „Zrywem”, 19 VIII 1970 r., mf 4, k. 200.

nopolizacji produkcji świec. Na spotkaniu dziekanów doszło do kłótni, a abp. Bazylego obwiniono o „brak stabilizacji i istniejący chaos w Kościele”. Zdaniem „Jurka” większość duchownych uważała, że metropolita nie nadawał się do sprawowania kierownictwa w Kościele¹³⁹.

W kręgu osób, o których informował Sawa organa bezpieczeństwa, był ks. Roman Piętka¹⁴⁰, duchowny obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, od 1964 r. wikariusz, a od 1967 r. proboszcz parafii neounickiej w Kostomłotach. Kapłan ten był w Jablecznej, miał też rzekomo rozpatrywać możliwość oddania się pod jurysdykcję Kościoła prawosławnego¹⁴¹. Przyjmujący to doniesienie oficer SB Zbigniew Turyński postanowił przekonsultować ewentualną akcesję ks. Piętki do PAKP z TW „Włodzimierzem” (metropolitą Bazyliem) oraz polecił „Jurkowi” zbierać dalsze informacje o ks. Piętce, „nie dopuszczając za żadną cenę do jakiegokolwiek bliżej formy współpracy bez uzgodnienia z władzami”¹⁴². Wiadomości uzyskane od TW „Jurka” SB postanowiła zweryfikować poprzez wizytę w Kostomłotach i zajęcie się osobą tego duchownego¹⁴³.

¹³⁹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 23 III 1971 r., 23 III 1971 r., k. 174–175. Spotkanie trwało od godz. 12.20 do 14.10.

¹⁴⁰ Ks. Roman (właśc. Ryszard) Piętka, ur. w 1937 r. w Nowej Ostrołęce k. Warki, kapłan ze Zgromadzenia Księży Marianów, śluby wieczyste złożył 15 VIII 1960 r. W latach 1965–1970 studiował filologię klasyczną na KUL. Od 1963 r. prowadzi działalność ekumeniczną. Organizator i dyrektor Centrum Ekumenicznego w Kostomłotach. Współorganizator młodzieżowych zjazdów ekumenicznych w Kodniu. Od 1967 r. proboszcz jedynej w Polsce parafii neounickiej w Kostomłotach. Nauczyciel języka greckiego i łacińskiego w Wyższym Seminarium Duchownym Księży Marianów w Lublinie. W 1997 r. odznaczony Złotym Medalem prymasowskim *Ecclesiae Populoque servitium praestanti* (Zasłużony dla Narodu i Kościoła). W 1998 r. podniesiony do godności archimandryty przez Watykańską Kongregację Kościołów Wschodnich (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele. Ekumeniczne „who is who” chrześcijaństwa w Polsce*, Warszawa 1999, s. 285). Szerzej na temat jego posługi w parafii w Kostomłotach zob. T. Pulcyn, *Kostomłoty. Dzieje jedynej w Polsce neounickiej parafii i sanktuarium unitów podlaskich według opowiadania ojca Romana Piętki, marianina*, Warszawa – Lublin – Kostomłoty 1998.

¹⁴¹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 4 V 1971 r., 4 V 1971 r., k. 176–177.

¹⁴² *Ibidem*, k. 177.

¹⁴³ Do rozmowy funkcjonariusza SB z ks. Piętką doszło 14 VI 1971 r. w Lublinie. Przeprowadził ją kpt. Stanisław Sobieraj (wówczas inspektor Wydziału IV SB KW MO w Lublinie). W jej trakcie ks. Piętka miał oświadczyć, iż plotki o możliwości jego rzekomego przejścia na prawosławie są nieprawdziwe. Za ich autora uznał Sawę, z którym kilkakrotnie rozmawiał na ten temat „w formie żartów”. O znajomości z Sawą dodał, że „znają się z dawnych lat z okresu wspólnego pobytu w Warszawie – odwiedzali się w Zgromadzeniu xx. Marianów przy ul. Wileńskiej i w budynkach należących do cerkwi przy ul. Targowej. Częstotliwość spotkań ze względu na bliskie sąsiedztwo była duża. Poza tym ks. Piętka od dawna interesował się liturgią Kościoła wschodniego” (AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo naczelnika Wydziału IV SB KW MO w Lublinie mjr. Czesława Wiejaka do naczelnika Wydziału III Departamentu IV SB MSW, 28 VIII 1971 r., k. 181–182). Nieco wcześniej, 25–27 V 1971 r., w celu sprawdzenia informacji przekazanych przez TW „Jurka” do Kostomłotów udała się delegacja funkcjonariuszy SB na czele ze Zbigniewem Turyńskim, by ustalić, czy postawa ks. Piętki nie jest prowokacją. W trakcie eskapady 25 V 1971 r. ponownie doszło do spotkania oficerów z TW „Jurkiem”, podczas którego ten potwierdził szczerość intencji ks. Piętki, aczkolwiek oświadczył „zrezygnował z angażowania się w tę sprawę ze względu na brak zainteresowania ze strony metropolity”. Poza tym SB nawiązała kontakty ze źródłami osobowymi ze środowisk duchowieństwa prawosławnego i unickiego. Funkcjonariuszom SB nie udało się jednak spotkać z ks. Piętką, gdyż ten wyjechał z młodzieżą na wycieczkę. Rozpracowaniem ks. Piętki zajmowała się Sekcja I Wydziału IV SB KW MO w Lublinie. Działaniami tymi kierował kpt. Sobieraj

Popieranie abp. Jerzego na stanowisko metropolity stawiało Sawę w kłopotliwej sytuacji wobec wyboru abp. Bazylego. Rezultatem skomplikowanych relacji z nowym zwierzchnikiem PAKP była najprawdopodobniej wyrażona wobec kpt. Turyńskiego chęć rezygnacji z kierowania monasterem, a nawet podjęcia pracy świeckiej. Swoje rozterki uzasadniał tym, że spotykały go złośliwości ze strony metropolity i osób z nim związanych, miał także otrzymywać anonimy. W związku z problemami kohabitacji ze zwierzchnictwem żadnych zadań od SB nie otrzymał¹⁴⁴.

Ważne dla SB były spotkania, do jakich doszło w styczniu i lutym 1973 r. Podczas pierwszego, odbytego w Warszawie 18 stycznia 1973 r., Sawa ponownie negatywnie scharakteryzował metropolitę Bazylego i sposób sprawowania przez niego rządów. Obarczył go odpowiedzialnością za wzrost nastrojów nacjonalistycznych, nadmierną sympatię wobec katolicyzmu, brak dyscypliny oraz lekceważenie duchowieństwa i wiernych. Sawa przedstawił także opinie na temat planowanego pobytu metropolity moskiewskiego Pimena¹⁴⁵ w Polsce. Wśród zadań, które wtedy otrzymał, było polecenie informowania o możliwościach przeprowadzenia prowokacji przez osoby narodowości ukraińskiej o tendencjach nacjonalistycznych i monitorowanie prac podejmowanych przez grekokatolików, którym miał przeciwdziałać¹⁴⁶.

(AIPN, 01283/1653, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Sprawozdanie z delegacji służbowej 25–27 V 1971 r. w pow. białoskopolaskim, 28 V 1971 r., mf 8, k. 409–411). Ks. Roman Piętka został zarejestrowany jako TW „Stopa” 30 III 1976 r. przez Wydział IV SB KW MO w Białej Podlaskiej. Werbującym był por. Czesław Józwik, a podstawą werbunku „dobrowolność”. 12 IX 1988 r. został zdjęty z ewidencji. Ponownie zarejestrowany jako TW „Marian” 19 I 1989 r. przez SB RUSW w Lublinie. Zdjęty z ewidencji 18 I 1990 r. Teczka pracy i teczkę personalną TW „Mariana” zniszczono na podstawie protokołu brakowania akt z 18 I 1990 r. (AIPN Lu, 0401/1, Dziennik rejestracyjny WUSW w Białej Podlaskiej, wypis; AIPN Lu, 00342/9, Kserokopia dziennika rejestracyjnego WUSW w Lublinie, wypis; AIPN Lu, 0238/36, Protokół brakowania nr 034/90 WUSW w Lublinie z 18 I 1990 r., wypis, k. 99; AIPN Lu, Kartoteka ogólnoinformacyjna KW MO/WUSW Lublin – Biała Podlaska – Chełm – Zamość, Karta EO-4/72, kopia).

¹⁴⁴ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 29 VI 1972 r., 30 VI 1972 r., k. 191. Na doniesieniu tym znajduje się odrębna dekretnacja przełożonego kpt. Turyńskiego (prawdopodobnie płk. Stanisława Wypycha): „Podczas kolejnego spotkania należy wyperswadować TW, że nie byłoby celowym wystąpienie ze stanu duchownego”.

¹⁴⁵ Patriarcha Pimen – Siergiej Michajłowicz Izwiekow (1910–1990), ur. we wsi Bogorodskoje k. Moskwy, śluby zakonne złożył w 1927 r. Dwukrotnie aresztowany, przebywał w obozach po 1937 r. i w latach 1944–1945. Podczas II wojny światowej służył w wojsku. Od 1949 do 1953 r. przełożony Monasteru Pieczewskiego w Pskowie. Od 1957 r. przełożony Ławry Trocko-Siergiejewskiej, arcybiskup Tuły (1961–1962), metropolita Leningradu i Ładogi (1961–1963), od 1971 r. patriarcha Moskwy i Wszechrusi. 13 III 1971 r. Aleksander Sołżenicyn wysłał do niego list protestacyjny przeciwko serwilizmowi hierarchii prawosławnej wobec władz ZSRS (G. Przebinda, J. Smaga, *Leksykon. Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 222–223). Jak napisał Wasilij Mitrochin, Pimen publicznie chwalił przywódców ZSRS. Był także propagatorem sowieckiej propagandy „pokoju”. W 1976 r. otrzymał specjalną nagrodę ŚRK. Został też odznaczony Orderem Czerwonego Sztandaru (Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie*, Warszawa 2001, s. 862–863). O infiltracji Patriarchatu Moskwy i Wszechrusi przez KGB zob. szerzej: A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, s. 164–175.

¹⁴⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 16 I 1973 r., 18 I 1973 r., k. 192–193.

Swoje oczekiwania wobec władz komunistycznych TW „Jurek” wyartykułował podczas spotkania 8 lutego 1973 r. Stwierdził wówczas, że „sytuacja w Kościele ma tendencję dalszego pogarszania się, widzi w tym udział hierarchii, w tym szczególnie metropolity. W tej sytuacji TW ocenia, że jedynie interwencja władz państwowych może wpłynąć na zahamowanie kryzysu”¹⁴⁷. Wtedy też uzgodnił z SB, że zwróci się do rektora w Zagorsku z prośbą o przyjęcie na jeden semestr w poczet studentów. W spotkaniu tym uczestniczył płk Wypych. W uwagach funkcjonariusze SB zapisali, że konieczne będzie dokonanie rozpoznania odnośnie do wyjazdu Sawy na studia, jak również zasięgnięcie o nim opinii KGB¹⁴⁸. Przekazane wcześniej SB informacje o niegospodarności metropolity Bazylego mogły stać się podstawą do kontroli księgowości metropolitalnej, która stwierdziła szereg nieprawidłowości¹⁴⁹.

W listopadzie 1973 r. TW „Jurek” przekazany został nowemu oficerowi prowadzącemu – mjr. Henrykowi Królowi¹⁵⁰. Formalne nastąpiło to 29 listopada 1973 r. W trakcie spotkania TW „Jurek” zgodził się na kontynuowanie współpracy. Podtrzymał negatywną opinię o metropolicie Bazylim, który „nie sprawuje żadnego kierownictwa wobec kleru, a w sposób ordynarny i bezczelny domaga się tylko od księży wpłacania określonych sum pieniężnych na metropolię”¹⁵¹. Nawiązał też do przeprowadzonej

¹⁴⁷ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania w Warszawie 8 II 1973 r., 8 II 1973 r., k. 194.

¹⁴⁸ *Ibidem*. Współpraca SB ze służbami specjalnymi państw komunistycznych nasiliła się na początku lat sześćdziesiątych. Jej zacieśnieniu służyło m.in. podpisanie przez Departament IV MSW w listopadzie 1975 r. umowy o współpracy z Zarządkiem V KGB (*Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa...*, s. 52). Ks. metropolita Sawa okoliczności wyjazdu do Zagorska wyjaśnił następująco: „W celu nauczania mnie dyscypliny (tak powiedział jeden z panów) wysłano mnie do Zagorska. Było to na przełomie 1978 i 1979 r. Tam była zabawna historia. Obiady w Akademii jadłem z profesorami. Tam często była kasza. Zażartowałem, że tylko kasza i kasza. Po powrocie do Polski metropolita Bazyli mówi, że narzekałem na jedzenie. Otrzymał taką informację od SB” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

¹⁴⁹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka sporządzona w Warszawie, 23 II 1973 r., k. 197–198.

¹⁵⁰ Henryk Król (1929–2005), ur. w Zakąciu w pow. lubelskim, mjr/płk. Zastępca dowódcy kompanii w 10 Brygadzie SP w Mysłowicach (I VII 1948 – I IX 1948), zasadniczą służbę wojskową (artylerzysta) odbył w JW 2413 i 2355 w Orzyszu (14 XI 1951 – 24 X 1953). Przebieg służby: referent Sekcji II Wydziału I WUBP w Lublinie – od 14 XI 1953 r.; odwołany ze stanowiska i delegowany do Międzywojewódzkiej Rocznej Szkoły Partyjnej przy KW PZPR w Lublinie – od 1 X 1954 r.; 15 VII 1955 r. przekazany do dyspozycji kierownika WUdsBP w Lublinie; st. referent WUdsBP w Lublinie – od 1 IX 1955 r.; st. referent PDdsBP w Lublinie – od 1 II 1956 r.; oficer operacyjny PDdsBP w Lublinie – od 1 IV 1956 r.; oficer operacyjny Wydziału III SB KW MO w Lublinie – od 1 I 1957 r.; st. oficer operacyjny Wydziału III SB KW MO w Lublinie – od 1 I 1961 r.; st. oficer operacyjny Wydziału IV SB KW MO w Lublinie – od 1 VII 1962 r.; kierownik grupy III Wydziału IV SB KW MO w Lublinie – od 1 I 1964 r.; zastępca naczelnika Wydziału IV SB KW MO w Lublinie – od 16 VII 1972 r.; naczelnik Wydziału IV SB KW MO w Chełmie – od 1 VI 1975 r.; kierownik Samodzielnej Sekcji IV SB WUSW w Chełmie – od 1 I 1985 r.; naczelnik Wydziału IV SB WUSW w Chełmie – od 1 XII 1985 r.; 1 XI 1989 r. przekazany do dyspozycji szefa WUSW w Chełmie. Zwolniony ze służby 15 II 1990 r. (AIPN Lu, 0287/530, Akta personalne Henryka Króla).

¹⁵¹ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca przejęcia TW „Jurka” na kontakt Wydziału IV SB KW MO w Lublinie, 30 XI 1973 r., k. 203). Negatywną opinię metropolicie

kontroli finansów metropolii, w wyniku której stwierdzono rażącą niegospodarność, polegającą na nierozliczeniu wydatków z funduszu kościelnego otrzymywanego od Urzędu ds. Wyznań. TW „Jurek” zarzucił Bazylemu prowadzenie działań mających go skompromitować w oczach księży i Urzędu ds. Wyznań oraz wyraził opinię, że był on sztucznie utrzymywany przez ten urząd „jako głowa Kościoła wbrew opinii księży i wiernych, u których nie ma żadnego autorytetu”¹⁵².

TW „Jurek” otrzymał wachlarz zróżnicowanych zadań – od wygłoszenia w niedzielę kazania nawołującego do uczestnictwa w wyborach do rad narodowych po gromadzenie informacji na temat zbliżających się wyborów oraz wizyty ministra Stefana Olszowskiego¹⁵³ w Watykanie. Polecono mu również odnotowywać wszelkie negatywne zachowania duchowieństwa i wiernych prawosławnych zdradzające postawy nacjonalistyczne oraz nie tracić z pola widzenia kontaktów z duchowieństwem prawosławnym z Kanady, USA, Austrii i NRF.

Oceniając dotychczasową współpracę, oficer SB stwierdził, że „TW ps. »Jurek« od kilku lat jest naszym źródłem informacji, który jeszcze do niedawna za poprzedniego metropolity zajmował wysokie stanowisko w hierarchii kościelnej. Po objęciu głowy Kościoła przez Bazylego Doroszkiewicza oraz na skutek zaistniałych nieporozumień między TW a z-cą dyrektora Urzędu ds. Wyznań tow. Dusikiem został zdjęty z dotychczas zajmowanego stanowiska dyrektora metropolitalnego i wysłany na parafię. Jego predyspozycje osobiste i średni wiek oraz wykształcenie (doktor teologii), a poza tym dość ciekawe koncepcje rozwoju Kościoła prawosławnego w sumie upoważniają go do ubiegania się o zajęcie wysokiej pozycji w hierarchii kościelnej. Przekazywane dotychczas przez niego informacje są prawdziwe i w sposób obiektywny charakteryzują sytuację w Kościele. Faktycznie zachowanie się i postawa metropolity dyskwalifikują go jako głowę Kościoła. Jak oświadczył tow. płk Wypych – Wydział III Departamentu IV MSW uzyskał szereg podobnych opinii z innych źródeł, negatywnie charakteryzujących metropolitę, które sukcesywnie przekazywane są Urzędowi

Bazylemu wystawił także ks. Aleksander Dubec (TW „Marek”) 27 VI 1974 r. Po spotkaniu z nim funkcjonariusz zapisał: „Metropolita jest powszechnie nie lubiany, na czele ze wszystkimi pozostałymi biskupami. W zetknięciu z ludźmi zachowuje się w sposób nielubiany z godnością biskupa, opowiada głupstwa. W czasie pobytu w Żduni popił sobie, chodził po chałupach, zaglądał do szop, do piwnic, interesował się, gdzie trzymają kartofle. Mało tego: sam jeździ samochodem, a z uroczystości w Żduni rozwoził księży i ich żony do domu. Dyscyplina rozluźniona, nikt nikogo nie słucha. W sprawach zarządu metropolią żadna z powołanych – zgodnie ze statutem Kościoła – komisji nie ma wpływu, ich zadanie polega tylko na przyjmowaniu do wiadomości decyzji metropolity (AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Informacja, 27 VI 1974 r., k. 45).

¹⁵² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca przejęcia TW „Jurka” na kontakt Wydziału IV SB KW MO w Lublinie, 30 XI 1973 r., k. 203–204.

¹⁵³ Stefan Olszowski, ur. 28 VIII 1931 r. w Toruniu, członek KC PZPR (1964–1986), jeden z głównych sojuszników Mieczysława Moczara, sekretarz KC PZPR (1968–1971), członek Biura Politycznego KC PZPR (1970–1980), minister spraw zagranicznych PRL (1971–1976, 1982–1985). W listopadzie 1973 r. odbył wizytę w Watykanie. Jej efektem była poprawa stosunków Stolicy Apostolskiej z PRL (*Słownik polityków polskich XX wieku*, red. P. Hauser, S. Zerka, Poznań 1998, s. 255–256).

ds. Wyznań. Jednak z uwagi na jakieś osobiste względy oraz inne powiązania z-cy dyrektora urzędu tow. Dusika z metropolią nie odwołuje się go ze stanowiska, pomimo tego, że przez okres trzech lat rządów narobił więcej zła niż dobrego dla Kościoła prawosławnego¹⁵⁴.

17 grudnia 1973 r. TW „Jurek” został przerejestrowany pod numerem 16335 jako tajny współpracownik Wydziału IV SB KW MO w Lublinie¹⁵⁵. Z notatki sporządzonej po spotkaniu 4 marca 1974 r. przez mjr. Henryka Króla wynika, że TW „Jurek” przygotował zgodnie z sugestią płk. Wypycha skargę do ministra Aleksandra Skarżyńskiego w związku z usunięciem go z członkostwa metropolitalnej komisji rewizyjnej. Zarzucał też funkcjonariuszowi SB, że chociaż przez cały okres współpracy obiecywano mu poparcie, aparat bezpieczeństwa sprawiał wrażenie, że nie ma żadnego wpływu na obsadę stanowisk w PAKP. Zawiedziony indolencją aparatu bezpieczeństwa, zagroził funkcjonariuszowi, iż w przypadku dalszego niewywiązywania się SB wobec niego z należnego za lojalność mecenatu zwróci się z prośbą o zatrudnienie przez patriarchat moskiewski w egzarchacie krajów zachodnich. Ubolewał też, że kierownictwo PAKP nie zamierzało wykorzystać jego predyspozycji ani wykształcenia. Swoje stanowisko w tej sprawie wyraził dobitnie, że „nie po to robił doktorat, by teraz siedzieć w zabitej dechami dziurze i zajmować się pracą w gospodarstwie rolnym”. Rozmówca kapłana mjr Henryk Król zobowiązał się, że przekaze słowa „Jurka” płk. Stanisławowi Wypychowi, a potem da mu odpowiedź¹⁵⁶.

W teczce pracy TW „Jurka” brak dokumentacji, na podstawie której można by stwierdzić, jak do jego sugestii i wyrzutów odniosła się SB. Zachował się w niej jednak analityczny dokument ukazujący sytuację PAKP, przekazany przez TW „Jurka” i datowany przez mjr. Henryka Króla na 19 czerwca 1974 r. Stanowi on odpowiedź na kilka pytań dotyczących kadr PAKP, jego finansów, kształcenia, funkcjonowania Synodu Biskupów, potrzeby ewentualnych zmian. W swojej analizie zawarł on – nie po raz pierwszy – krytykę postępowania i zarządzania Kościołem przez metropolitę Bazylego. Zarzucił mu brak zainteresowania systemem kształcenia przyszłych księży, niewłaściwy dobór ludzi, demoralizowanie studentów, obsadę parafii według osobistych sympatii, złą politykę finansową, fasadowość Synodu Biskupów i Rady Metropolitalnej. Postulował także, aby „zalecić duchowieństwu włączyć się aktywnie w szeregi Frontu Jedności Narodu”¹⁵⁷. Do prezentowanej analizy TW „Jurek” dołączył krótkie charakterystyki wybranych kapłanów PAKP.

¹⁵⁴ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca przejścia TW „Jurka” na kontakt Wydziału IV SB KW MO w Lublinie, 30 XI 1973 r., k. 204–205.

¹⁵⁵ AIPN Lu, 00342/5, Kserokopia dziennika rejestracyjnego, wypis, k. 14.

¹⁵⁶ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka służbowa oficera prowadzącego ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Lublinie, 4 III 1974 r., k. 206–208.

¹⁵⁷ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie przyjęte w Lublinie, 19 VI 1974, k. 209–212.

Rok 1974 r. przyniósł wzrost znaczenia Sawy w strukturach PAKP. Wpływ na to miała decyzja metropolity Bazylego, na podstawie której ostatnie klasy Prawosławnego Seminarium Duchownego przeniesiono z Warszawy do Jabłecznej¹⁵⁸. Rektorem PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej został właśnie Sawa, który tym samym ponownie znalazł się w kręgu kościelnych prominentów.

W związku z utworzeniem nowego województwa białkopodlaskiego od jesieni 1975 r. z Sawą spotykał się nowy oficer prowadzący płk Jan Bernatowicz¹⁵⁹ z KW MO w Białej Podlaskiej. Został on po raz kolejny jako TW „Jurek” przerejestrowany 7 listopada 1975 r. pod numerem 365. Rejestracji dokonał zastępca komendanta wojewódzkiego ds. SB w Białej Podlaskiej¹⁶⁰. Już 1 września TW „Jurek” przekazał płk. Bernatowiczowi informację o zamiarze powrotu do Polski byłego przeora monasteru w Jabłecznej ks. Jana Stroka¹⁶¹. Duchowny ten opuścił klasztor bez zgody

¹⁵⁸ *Prawosławne Seminarium Duchowne. 50 lat...*, s. 11–12.

¹⁵⁹ Jan Bernatowicz, ur. 21 VII 1930 r. w Lublinie, płk. Przebieg służby: goniec Wydziału ds. Funkcjonariuszy WUBP w Lublinie – od 3 I 1950 r.; słuchacz dwuletniej szkoły oficerskiej CW MBP – od 18 IX 1950 r.; 26 VII 1952 r. przekazany do dyspozycji szefa WUBP w Lublinie; referent Sekcji II Wydziału I WUBP w Lublinie – od 26 VII 1952 r.; st. referent Sekcji II Wydziału I WUBP w Lublinie – od 1 I 1953 r.; st. referent Sekcji I Wydziału ds. Funkcjonariuszy WUBP w Lublinie – od 15 VII 1953 r.; st. referent Sekcji III Wydziału Kadr i Szkolenia WUdsBP w Lublinie – od 1 IV 1955 r.; kierownik Sekcji III Wydziału Kadr i Szkolenia WUdsBP w Lublinie – od 10 VIII 1955 r. Zwolniony ze służby 31 XII 1956 r. w związku z reorganizacją i przyjęty ponownie. St. oficer operacyjny Wydziału III SB KW MO w Lublinie – od 1 I 1957 r. (data rozkazu 9 II 1957); przeszeregowany na stanowisko st. oficera Wydziału II SB KW MO w Lublinie – od 1 I 1957 r. (data rozkazu 19 III 1957); st. oficer operacyjny Wydziału III SB KW MO w Lublinie – od 1 VII 1957 r.; kierownik grupy VI Wydziału III SB KW MO w Lublinie – od 16 VI 1960 r. inspektor Inspektoratu Kierownictwa SB KW MO w Lublinie – od 1 XI 1964 r.; naczelnik Wydziału Śledczego SB KW MO w Lublinie – od 1 IV 1967 r. Delegowany służbowo do ZSRS od 14 V do 26 V 1973 r. Zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Białej Podlaskiej – od 1 VI 1975 r.; komendant wojewódzki MO w Białej Podlaskiej – od 1 V 1983 r.; szef WUSW w Białej Podlaskiej – od 1 VIII 1983 r. Zwolniony ze służby 17 IV 1990 r. (AIPN, 710/412, Akta personalne Jana Bernatowicza).

¹⁶⁰ AIPN Lu, 0401/1, Dziennik rejestracyjny WUSW w Białej Podlaskiej, wypis, k. 14. TW „Jurek” został zdjęty z ewidencji SB KWMO w Białej Podlaskiej 1 XII 1982 r. i przekazany płk. Janowi Wójcikowi z Wydziału III Departamentu IV SB MSW (*ibidem*). 7 XII 1982 r. został zarejestrowany przez Wydział III Departament IV SB MSW pod numerem 75311 w kategorii TW pod pseudonimem „Jurek” (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/77, wypis; AIPN, Dziennik rejestracyjny MSW do nr. 75311, wypis). 19 VII 1985 r. przerejestrowano go do Wydziału VI Departamentu IV SB MSW, a 5 XII 1989 r. do Wydziału VI Departamentu Studiów i Analiz SB MSW (AIPN, Dziennik rejestracyjny MSW do nr. 75311, wypis). 20 I 1990 r. zdecydowano o zniszczeniu materiałów archiwalnych dotyczących TW „Jurka” jako bezwartościowych historycznie i merytorycznie (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta E-16, wypis). Decyzja ta z niewiadomych dla autorów przyczyn nie została w pełni zrealizowana. Świadczy o tym zachowanie w archiwum IPN w Warszawie trzech tomów teczki pracy TW „Jurka”, oznaczonych obecnie sygnaturą 00200/964, t. 1–3 (stara sygnatura 22478/1/1-3). Prawdopodobnie zniszczono teczkę personalną oraz część teczki pracy TW „Jurka” zawierającą dokumenty wytworzone po 30 XI 1987 r.

¹⁶¹ Jan Strok, ur. 31 I 1904 r. we wsi Szydłowice, syn księdza prawosławnego, narodowości białoruskiej, wyświęcony 23 X 1927 r. Był duchownym na Białorusi. Pozbawiony godności kapłańskiej przez Rosyjski Kościół Prawosławny w latach pięćdziesiątych XX w. Od 1959 r. nowicjusz w klasztorze w Jabłecznej. Według TW „Jurka” w połowie lat sześćdziesiątych wyjechał do Austrii, gdzie przywrócono go do kapłaństwa. Za nieposłuszeństwo wobec tamtejszego biskupa suspendowany. W 1966 r.

przełożonych i w ramach zadośćuczynienia przekazał gotówkę na zakup dla klasztoru samochodu „Nysa”. Zgodę na jego powrót wyraził metropolita Stefan. Oficer SB nakazał Sawie zdobyć informacje związane z jego powrotem, kontaktach z zakonnikami, a po przyjeździe do Polski „nawiązać z nim osobisty kontakt, zbliżyć do siebie, zdobyć zaufanie i w rozmowach stopniowo ustalać, czy i jakiego charakteru kontakty nawiązał ww. z ośrodkami nacjonalistycznymi bądź innymi ugrupowaniami antykomunistycznymi w USA”¹⁶².

W połowie lat siedemdziesiątych TW „Jurek” dostarczał ogólne informacje na temat funkcjonowania klasztoru, jak również przebywających w nim zakonników oraz kleryków uczących się w tutejszym seminarium. W tym okresie Sawa był kontrolowany przez innych konfidentów. Z grudnia 1975 r. pochodzi opinia o nim przekazana SB przez TW „Marka” (Aleksandra Dubeca). Według niego Sawa (opozycjonista wobec abp. Bazylego) zamierzał do niego przyjechać 11–17 stycznia 1976 r.¹⁶³ Kpt. Józef Kluz (wówczas zastępca naczelnika Wydziału IV SB KW MO w Krośnie)¹⁶⁴, oceniając TW „Jurka”, zapisał: „Człowiek o wyższych aspiracjach, chciał być biskupem, ale do tego nie doszło, przeniesiono go przymusowo do Jabłecznej, uważa, że chciano się go w ten sposób pozbyć z Warszawy, źle się czuje na obecnym stanowisku, nosił się z zamiarem rezygnacji i pójścia na parafię. Obecnie otrzymał stypendium dwuletnie i wyjeżdża do Grecji na studia, metropolita Bazyli wyraził na to zgodę, ale nie on go wysyła – ma dobry układ z władzami i odwiedzają go różni przedstawiciele. Kto obejmie Jabłeczno, nie wiadomo, tam przebywa 25 kleryków, są duże trudności z zaopatrzeniem. Ks. dr Sawa nie ma poparcia ani u metropolity, ani w Urzędzie ds. Wyznań”¹⁶⁵.

Pełniąc funkcję przełożonego klasztoru i seminarium w Jabłecznej, Sawa był pierwszorzędny źródłem informacji, pozwalającym kontrolować SB te środowiska. Informował o listach i książkach (bezdebitowych) przesyłanych do klasztoru, dzięki

powrócił do klasztoru w Jabłecznej. W 1968 r. wyjechał do USA (AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie (spisane na podstawie informacji udzielonej ustnie), 1 IX 1975 r., k. 219–222; AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 18 III 1976 r., k. 1–2).

¹⁶² AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie (spisane na podstawie informacji udzielonej ustnie) przyjęte w Białej Podlaskiej, 1 IX 1975 r., k. 219–220.

¹⁶³ AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Informacja, 16 XII 1975 r., k. 77.

¹⁶⁴ Józef Kluz, ur. 10 XII 1930 r., mjr MO, w UB/SB służył w latach 1953–1983. Szerzej zob.: *Twarze bezpieczeństwa w Polsce południowo-wschodniej. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarski, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2007, s. 218–219.

¹⁶⁵ AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Informacja, 19 II 1976 r., k. 81–82. W maju 1976 r. „Marek” donosił, iż wyjazd Sawy do Grecji jest nieaktualny. Sugerował jednak, że w zamian być może uda się do Moskwy, gdzie może być wyświęcony na biskupa. Dalej stwierdzał: „W razie uzyskania święceń przez ks. Sawę dojdzie do spotkania pomiędzy dyrektorem Urzędu ds. Wyznań Kąkolem i Kurojedowem ze Związku Radzieckiego. Sawa wróci i może urzędować jako wikariusz generalny. W ten sposób może nawiązałby kontakt pomiędzy Kościołem prawosławnym w Polsce i ZSRR. Kurojedow był w Polsce, ale konferował z władzami, a nie odwiedził metropolity. Z Polski jeździli już do Moskwy ks. Sawa i Klinger, a metropolita nie” (AIPN Rz, 0084/68, t. 1, Teczka pracy TW „Marka”, Informacja, 26 V 1976 r., k. 91).

czemu SB podjęła kroki w celu ustalenia kanałów przerzutu tej literatury¹⁶⁶. Z marca 1976 r. pochodzą dwa – cenne dla SB – doniesienia dotyczące zakonników klasztoru św. Onufrego z Jabłecznej oraz wykładowców i uczniów tamtejszego seminarium. W pierwszym, napisanym „na prośbę” oficera prowadzącego, TW „Jurek” wymienił czternastu zakonników (w tym siebie) oraz podał ich dane dotyczące wyjazdów zagranicznych i najbliższej rodziny¹⁶⁷. W drugim doniesieniu na podstawie podobnych kryteriów dostarczył informacje na temat pięciu wykładowców i 26 kleryków¹⁶⁸.

TW „Jurek” donosił o wszelkich duchownych pojawiających się w Jabłecznej, nie pomijając słabości duchownych, o których wiedza miała istotne znaczenie dla SB¹⁶⁹. 10 kwietnia 1976 r. poinformował o staraniach ks. Józefa Fejsaka z CSRS o pobyt w klasztorze za zgodą Sawy¹⁷⁰. Rok wcześniej duchowny ten przebywał w Jabłecznej i przy przekraczaniu granicy z Polską zarekwirowano mu książki i dewocjonalia¹⁷¹. Klasztor odwiedził też pastor Kościoła ewangelicko-reformowanego Eugen Voss¹⁷².

¹⁶⁶ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 25 III 1976 r., k. 14, 15; Doniesienie, 30 III 1976 r., k. 17–18). Efektem było założenie 20 IV 1976 r. sprawy operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Nadbużanin”. Wszczęto ją na podstawie informacji przekazanych przez TW „Jurka” oraz kontroli korespondencji kierowanej do klasztoru w Jabłecznej przez Biuro „W” SB MSW, które w listopadzie 1975 r. przechwyciło paczki z literaturą religijną przesyłaną z Zachodu. Sprawę prowadził kpt. Eugeniusz Leonarcik, naczelnik Wydziału IV SB KW MO w Białej Podlaskiej. Wykorzystywano w niej TW „Jurka”. Sprawę zakończono 29 IX 1986 r., gdyż nie stwierdzono, aby ks. Mikołaj Borowik zamierzał przerzucać literaturę religijną do ZSRS. Ponadto figurant sprawy wyjechał z Jabłecznej do Białegostoku (AIPN Lu, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Nadbużanin”, Wniosek o wszczęcie sprawy operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Nadbużanin”, 20 IV 1976 r., k. 4; Wniosek o zakończeniu sprawy operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Nadbużanin”, 26 IX 1986 r., k. 10). Książek przysyłanych do Jabłecznej dotyczyła sprawa operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Przerzut” (AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 28 VIII 1976 r., k. 65).

¹⁶⁷ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie dotyczące zakonników klasztoru męskiego św. Onufrego w Jabłecznej, 30 III 1976 r., k. 21–23.

¹⁶⁸ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie dotyczące uczniów Prawosławnego Seminarium Duchownego w Jabłecznej, 30 III 1976 r., k. 28–32.

¹⁶⁹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 10 IV 1976 r., k. 41.

¹⁷⁰ Ks. Józef Fejsak, ur. w 1955 r., w 1976 r. ukończył teologię na Uniwersytecie w Preszowie, w latach 1976–1980 studiował w Moskwie w Akademii Duchownej. Potem powrócił na Słowację. Pracował w Lomnem, Świdniku i Brnie, ob. Czechy (www.pravoslavbrno.cz/pravosl.ftm).

¹⁷¹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 10 IV 1976 r., k. 39.

¹⁷² Eugen Voss, ur. 26 III 1926 r., pastor, duchowny Kościoła ewangelicko-reformowanego. Studiował muzykę, filozofię i teologię w Zurychu. W 1972 r. utworzył Instytut Glaube in der 2 Welt (G2W) w celu zbierania informacji o represjonowaniu chrześcijan w Europie Środkowo-Wschodniej. Instytut dokumentował sytuację Kościołów i ludzi wierzących w krajach komunistycznych, zajmował się prawami mieszkańców Europy Wschodniej. Voss odpowiadał w SRK za opiniowanie spraw związanych z dofinansowaniem inwestycji realizowanych przez PAKP. Po upadku komunizmu w 1994 r. otrzymał doktorat *honoris causa* warszawskiej ChAT. Do Polski przyjechał 6–8 VIII 1988 r. na uroczystości 1000-lecia chrztu Rusi. Każdy pobyt Vossa w Polsce był monitorowany przez SB. Wytoczne Wydziału III SB Departamentu IV SM MSW z 5 XII 1976 r. przesłane do Wydziału IV SB KW MO w Krośnie nakazywały zabezpieczyć pobyt pastora Vossa w Krośnieńskim. Działania te polecono konsultować z ppor. Krzysztofem Sochą z Wydziału III Departamentu IV SB MSW (AIPN Rz, 038/66, t. 1, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Wspólnota”, Wytoczne Wydziału III Departamentu IV MSW do pracy

ze Szwajcarii¹⁷³. W listopadzie 1976 r. TW „Jurek” informował, że „po uzgodnieniu z przedstawicielami odpowiednich władz” nawiązał z nim korespondencję. Prosił go o przesłanie katalogu książek wydawanych po rosyjsku przez wydawnictwa na Zachodzie oraz dwóch konkretnych publikacji. W doniesieniu opisał treść korespondencji z Vosse, który deklarował gotowość przekazania do Jabłecznej znacznej ilości książek. Także w tym wypadku Sawa swoją odpowiedź uzależnił od decyzji SB. Płk Bernatowicz stwierdzał, że treść doniesienia TW „Jurka” była zgodna z dokumentem przechwyconym przez jednostkę SB (Wydział „W”) zajmującą się perlustracją korespondencji. Funkcjonariusz zapisał, że Voss pozostawał w „zainteresowaniu” Departamentu IV SB, w związku z czym TW „Jurek” mógł być wykorzystywany do kontrolowania jego zainteresowania Polską¹⁷⁴. Zadanie skonkretyzowane przez Wydział III Departamentu IV SB „Jurek” wykonywał jeszcze w marcu 1977 r.¹⁷⁵ Voss przekazał TW „Jurkowi” – a ten SB – egzemplarz wydawanego przez siebie periodyku, w którym zamieścił relację z pobytu w Polsce. TW „Jurek” otrzymał zadanie podtrzymywania z nim korespondencji¹⁷⁶.

W listopadzie 1976 r. TW „Jurek” otrzymał propozycję wyjazdu do Szwecji na zaproszenie miejscowego bp. Stefana. Oficer prowadzący nakazał mu napisać list i poprzez korespondencję pozyskiwać informacje na temat jego zainteresowania Polską¹⁷⁷. Zdobywaniu informacji istotnych dla SB służyła także korespondencja TW „Jurka” z ks. Pawłem Wielikim, duchownym Białoruskiego Kościoła Prawosławnego w Kanadzie. Napisał on do Sawy w ramach poszukiwania kapłanów mówiących po białorusku i przez to mogących pracować w USA. W ten sposób diaspora białoruska poszukiwała też kandydata na biskupa¹⁷⁸.

z wyznaniem prawosławnym, 5 XII 1976 r., k. 10; AIPN Rz, 038/66, t. 4, Podteczka sprawy obiektowej o kryptonimie „Wspólnota”, Prawosławie, Notatka służbowa dotycząca ob. Szwajcarii Eugena Vossa, 10 VIII 1988 r., k. 133–134; *Doktorzy honoris causa Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej* [w:] *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej...*, s. 111). Ks. abp Adam (Aleksander Dubec) na łamach „Przeglądu Prawosławnego” tak wypowiadał się o pastarze Vossie w kontekście konfliktu o cerkiew w Polanach pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a PAKP: „Sprawa przedostała się za granicę. Ten rozgłos powstrzymał władze przed dalszymi krokami. Ale cerkwi w Polanach nie odzyskałimy. Wtedy do Polan przyjechał redaktor naczelny pisma traktującego o wierze w krajach komunistycznych »Glaube in der 2 Welt«, pastor Eugen Voss. Przyjechał *incognito*, tak mu się wydawało. Był jednak tropiony. Na granicy rewizja. Skonfiskowano mu wszystkie nasze petycje kierowane do rządu” (*Weź krzyż i idź za mną. Z arcybiskupem przemysko-nowosądeckim Adamem rozmawia Anna Radziukowicz*, „Przegląd Prawosławny” 2003, nr 3).

¹⁷³ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 12 X 1976 r., k. 69–72.

¹⁷⁴ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 13 XI 1976 r., k. 92–93.

¹⁷⁵ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 19 III 1977 r., k. 144–145; Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 16 II 1977 r., k. 149–150.

¹⁷⁶ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 12 III 1977 r., k. 156–157.

¹⁷⁷ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 26 XI 1976 r., k. 99.

¹⁷⁸ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 21 X 1977 r., k. 171–172; Doniesienie, 19 XII 1977 r., k. 184–186.

W sierpniu 1976 r. TW „Jurek” przekazał aparatowi bezpieczeństwa protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej PSD w Jabłecznej¹⁷⁹. Zdarzenie to potwierdza, że był on cennym źródłem wykorzystywanym do kontroli istniejącego tam ośrodka prawosławnego. Jako reprezentant tego środowiska i zarazem osoba podejmująca decyzje TW „Jurek” był niezastąpiony również do inspirowania działań korzystnych z punktu widzenia SB. Dzięki niemu pograniczny klasztor nie został wykorzystany do przetrzutu literatury religijnej w głąb ZSRS¹⁸⁰. W związku z napływem takich druków SB założyła sprawę operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Nadbużanin”. Wspomniane wydawnictwa adresowane były do dwóch uczniów PSD w Jabłecznej – Mikołaja Borowika¹⁸¹ i Igora Chlabicza¹⁸². Jak wynika z uwag sporządzonych przez płk. Jana Bernatowicza, przesyłana literatura była likwidowana poprzez kombinacje operacyjne¹⁸³. Jeszcze w 1978 r. TW „Jurek” informował o zachowaniu Borowika w klasztorze i otrzymywanych przez niego przesyłkach z Zachodu¹⁸⁴.

TW „Jurek” przekazał SB informacje o Józefie Mułyku¹⁸⁵ z seminarium w Jabłecznej, który wyjechał do USA na zaproszenie rodziny. W Stanach Zjednoczonych pracował w ukraińskiej drukarni. Donos „Jurka” zawierał krótką, aczkolwiek istotną dla SB charakterystykę Mułyka, poczynioną na podstawie obserwacji z okresu jego pobytu w Jabłecznej. SB, obawiając się, że Mułykiem zainteresują się emigracyjne

¹⁷⁹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 2 VIII 1976 r., k. 51.

¹⁸⁰ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 21 VIII 1976 r., k. 58.

¹⁸¹ Ks. Mikołaj Borowik (1955–2008), ur. w Jelonce, absolwent PSD w Warszawie i Jabłecznej oraz warszawskiej ChAT. W 1979 r. przyjął święcenia diakońskie. W latach 1979–1981 pełnił posługę w Łodzi, od 1981 r. kapłan prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej, wikariusz parafii pw. św. Proroka Eliasza w Białymstoku, od 1993 r. proboszcz tej parafii, od 1983 r. kapelan Państwowego Domu Pomocy Społecznej dla Dzieci w Zaściankach, wielokrotnie nagradzany za swoją pracę kapłańską (<http://dojlidy.cerkiew.pl/shownews.php?id=1301>).

¹⁸² Ks. Igor Chlabicz, ur. w 1955 r., absolwent PSD w Warszawie i warszawskiej ChAT, proboszcz w Pasłęku i Elblągu (1982–1983), Gdańsku, Sokółce i Topolanach. Skierowany do pracy duszpasterskiej w Australii przez ks. abp. Sawę. Obecnie proboszcz parafii w Hornebusz (Sydney) w Australii (S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 271; E. Bajkowski, *Z parafii w Australii*, „Przegląd Prawosławny” 2002, nr 9). Pozyskany „na podstawie dobrowolności” 20 XII 1982 r. przez Wydział IV SB KW MO w Elblągu do monitorowania kleru prawosławnego (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/77, wypis). Zarejestrowany 30 V 1984 r. przez Wydział IV SB WUSW w Gdańsku jako TW „Igor”. 2 II 1985 r. materiały TW „Igora” przekazano do Wydziału IV SB WUSW w Białymstoku (AIPN Gd, Kartoteka odtworzeniowa byłej SB WUSW w Gdańsku, Karta EO-4-A, wypis; Karta DE-14/0, wypis). Przez Wydział IV SB WUSW w Białymstoku zarejestrowany 26 II 1986 r. Wyrejestrowany 13 IX 1989 r. w powodu wyjazdu za granicę (AIPN Bi, Kartoteka byłego Wydziału „C” KW MO/WUSW w Białymstoku, Kartka Mkr-2, kopia; Dziennik rejestracyjny WUSW w Białymstoku, poz. 35139, wypis; Inwentarz akt WUSW w Białymstoku dotyczący materiałów archiwalnych o sygn. I, poz. 8536, wypis).

¹⁸³ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 28 VIII 1976 r., k. 61–62.

¹⁸⁴ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka służbowa ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 21 VIII 1978 r., k. 234.

¹⁸⁵ Józef Mułyk, ur. 27 IV 1954 r., zawieszony w prawach ucznia w związku z wyjazdem i zagraniczną działalnością.

środowiska o zabarwieniu nacjonalistycznym, nakazała Sawie ustalić, z kim spośród seminarzystów utrzymywał kontakty¹⁸⁶.

W miarę możliwości TW „Jurek” nie zaniedbywał informowania kolejnych oficerów prowadzących o relacjach pomiędzy hierarchami Kościoła prawosławnego. W październiku 1976 r. na prośbę płk. Bernatowicza przedstawił genezę niesnasek pomiędzy metropolitą Bazyli i bp. Nikanorem. Wskazał na motywy prywatne i obyczajowe konfliktu, jak również na przesłanki o charakterze ambicjonalnym i finansowym. Według zapisu funkcjonariusza SB bp Nikanor sprzeciwiał się przekazywaniu „wszelkich” wpłat diecezji białostockiej do kasy metropolitalnej. Metropolita Bazyli wydał też nieprzeznaczony przez Nikanora zakaz udzielania ślubów w sobotę. Decyzja ta miała jakoby powodować przechodzenie prawosławnych do Kościoła rzymskokatolickiego oraz unickiego. Kolejnym polem konfliktu miało być dążenie do usunięcia Nikanora z biskupstwa białostockiego. Informacje na ten temat TW „Jurek” zakończył stwierdzeniem: „W chwili obecnej stan Kościoła prawosławnego jest opłakany, poważny, bolący wiernych i godny poważnego zastanowienia się »co dalej«. Kumostwo, kradzież, oszustwo, intrygi i karierownictwo...”¹⁸⁷. Odpis tego doniesienia przekazano do Wydziału III Departamentu IV SB MSW.

W grudniu 1976 r. naczelnik Wydziału III Departamentu IV SB ppłk Wiesław Kołodziejski¹⁸⁸ polecił oficerowi prowadzącemu płk. Janowi Bernatowiczowi opracowanie przez TW „Jurka” informacji dotyczących stanu PAKP, jego relacji z grekokatolikami, charakterystyk duchownych, którzy mogą być powołani na biskupów, funkcjonowania seminarium w Jabłecznej¹⁸⁹.

¹⁸⁶ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 11 XI 1976 r., k. 88–89.

¹⁸⁷ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 31 X 1976 r., k. 77–78.

¹⁸⁸ Wiesław Kołodziejski, ur. 1 XI 1934 r. w Kaliszu, ukończył Szkołę Organizacyjną ZMP w Bytomiu (1952), Szkołę Ogólnokształcącą dla Pracujących (1960) oraz studia historyczne na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1965). Przebieg służby: Roczna Szkoła Oficerska w Gdańsku – od 1 IX 1954 r.; 1 VII 1955 r. przekazany do dyspozycji kierownika WUdBP w Poznaniu; referent Sekcji III Wydziału IV WUdsBP w Poznaniu – od 1 VII 1955 r.; oficer operacyjny Sekcji III Wydziału IV WUdsBP w Poznaniu – od 1 IV 1956 r.; oficer operacyjny Wydziału III KW MO w Poznaniu – od 27 XII 1956 r.; funkcjonariusz stały ze stopniem służbowym KW MO w Poznaniu – od 18 II 1959 r.; st. oficer operacyjny Wydziału III KW MO w Poznaniu – od 1 VIII 1961 r.; st. oficer operacyjny Wydziału IV KW MO w Poznaniu – od 1 XII 1964 r.; kierownik grupy Wydziału IV KW MO w Poznaniu – od 1 VI 1966 r.; I zastępca komendanta powiatowego MO ds. SB w Pleszewie – od 1 VI 1972 r.; naczelnik Wydziału IV SB KW MO w Kaliszu – od 1 VI 1975 r.; 1 VIII 1976 r. przeniesiony służbowo na stanowisko naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW; 1 VII 1980 r. przeniesiony służbowo i mianowany zastępcą komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Suwałkach; zastępca szefa WUSW w Suwałkach – od 1 VIII 1983 r.; urlopowany w związku z objęciem stanowiska sekretarza KW PZPR w Suwałkach, 15 II 1984 r. przekazany do dyspozycji dyrektora Departamentu Kadr MSW; 1 XII 1988 r. delegowany do KG MO; szef WUSW w Suwałkach – od 16 IV 1989 r. Zwolniony ze służby w MO 5 VII 1990 r. (AIPN Bi, 144/2244, Teczka osobowa Wiesława Kołodziejskiego).

¹⁸⁹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca wykorzystania TW „Jurka” sporządzona w Białej Podlaskiej, 2 XII 1976 r., k. 102–103.

W odpowiedzi 4 grudnia 1976 r. TW „Jurek” informował szczegółowo o kondycji PAKP. Na podstawie „zapotrzebowania” z Warszawy podał, iż Kościół miał kłopoty z kadrami, czego wyrazem było wyświęcanie ludzi przypadkowych. W analizie podał też, że biskupami niezgodnie z prawem kościelnym zostawali rozwodnicy, co zakłócało funkcjonowanie wspólnoty kościelnej i rodziło m.in. ujemne skutki w postaci kumoterstwa. Wskutek moralnego permisywizmu PAKP był uznawany przez przedstawicieli Serbskiego Kościoła Prawosławnego i część hierarchów Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za „błądzący”.

Najistotniejszy był jednak przegląd kadr PAKP dokonany przez TW „Jurka” na polecenie SB, zbierającej opinie o potencjalnych kandydatach na biskupów. Według niego, biorąc pod uwagę przestrzeganie prawa kościelnego, można było wyróżnić dwóch kandydatów na biskupów: ks. Aleksandra Dubeca oraz... archimandrytę Sawę. Kandydatami, co do których należało zachować pobłażanie, byli: ks. Szymon Romańczuk („rozwodnik [...], przez wiernych i duchownych nie lubiany, żądny władzy karierowicz, żaden administrator, wszystko go dyskwalifikuje”), ks. Eugeniusz Pańko („prosty wiejski ksiądz), ks. Aleksy Znosko¹⁹⁰ (intrygant, „niespokojny osobnik, wdowiec”) i ks. Dymitr Doroszkiewicz („z uwagi na wiek i chorobę nie może być brany pod uwagę; wdowiec”)¹⁹¹.

Zagadnienia interesujące Wydział III Departamentu IV SB TW „Jurek” zreferował podczas kolejnych spotkań. 13 grudnia 1976 r.¹⁹² szczegółowo scharakteryzował działalność PSD w Jabłecznej. Pozytywnie oceniał umiejscowienie seminarium i sugerował konieczność jego rozbudowy. Ocenie poddał duchownych, których można byłoby skierować do Jabłecznej, oraz kadrę obecnych i potencjalnych wykładowców seminarium. Wśród pierwszych, którym zalecał duchową kwarantannę w klasztorze, był ks. Szymon Romańczuk, „aby się uduchowiał [i] przypomniawszy, że jest mnichem”. W doniesieniu TW „Jurek” postulował, by kilku absolwentów seminarium wysłać na studia za granicę do

¹⁹⁰ Ks. Aleksy Znosko (1912–1994), ur. w Brześciu, w 1938 r. ukończył Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, święcenia kapłańskie przyjął 31 V 1936 r. Był wychowawcą studentów w internacie dla studentów teologii prawosławnej w Warszawie, potem pracował w parafii w Baranowiecach i Swisłoczy. W 1946 r. osiedlił się we Wrocławiu, organizował prawosławne życie religijne na Dolnym Śląsku. 19 II 1949 r. aresztowany pod zarzutem współpracy podczas wojny z Niemcami i z polskimi władzami przedwojennymi. Skazany na dożywocie, zwolniony z więzienia 10 XII 1953 r. Pracował w PSD w Warszawie. Był też proboszczem parafii w Bielsku Podlaskim, Białymstoku i w Warszawie na Woli. Od 1972 r. pracownik warszawskiej ChAT (P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku...*, s. 497). Zwerbowany przez Wydział IV Departamentu VI KdsBP na podstawie „materiałów kompromitujących” 9 XII 1953 r. jako TW „Kopernik”. 24 VII 1956 r. przekazany Wydziałowi VI WUdsBP w Białymstoku (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura C” MSW, Karta EO-4-B, wypis).

¹⁹¹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 4 XII 1976 r., k. 104–107.

¹⁹² AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 13 XII 1976 r., k. 114–117.

„bratnich Kościołów prawosławnych”¹⁹³. Wśród tych osób wymienił Bazylego Dubeca¹⁹⁴, Mikołaja Podolca¹⁹⁵, Wsiewołoda Konacha¹⁹⁶, Bazylego Doroszkiewicza¹⁹⁷.

Propozycja pogłębienia duchowości i wiedzy prawosławnych kapłanów przez studia zagraniczne została rozwinięta w kolejnym doniesieniu. Sawa ponowił prośbę o wysłanie Bazylego Dubeca na studia dyrygentury cerkiewnej do Zagorska. TW „Jurek” argumentował, że uzdolniony muzycznie kandydat powinien mieć możliwość rozwijania swoich talentów dla dobra Kościoła. Do sprawy tej powrócił w maju 1977 r., informując o złożeniu przez Radę Pedagogiczną PSD w Jabłecznej wniosku do metropolity Bazylego o zezwolenie na wyjazd na studia zagraniczne absolwentów seminarium. Ze względu na brak odpowiedzi TW „Jurek” prosił o zainteresowanie się tą sprawą SB¹⁹⁸.

Odpowiedzi na pytanie o relacje pomiędzy biskupami PAKP a grekokatolikami udzielił „Jurek” 14 grudnia 1976 r. Według niego hierarchia była wobec tej grupy wyznaniowej obojętna, co wynikało z faktu, że czołowe postacie Kościoła prawosławnego wywodziły się ze środowiska białoruskiego bądź rosyjskiego. Spośród duchownych podejrzewanych o sprzyjanie katolicyzmowi rytu greckiego Sawa wymienił ks. Anatola Fedasza (Rudna-Miasto)¹⁹⁹, ks. Jana Lewiarza (Pielgrzymka), ks. Mirona

¹⁹³ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 13 XII 1976 r., k. 114–117; Doniesienie dotyczące uczniów Prawosławnego Seminarium Duchownego w Jabłecznej, 30 III 1976 r., k. 28–31.

¹⁹⁴ Bazyli Dubec, ur. 26 VI 1955 r. w Lubinie Legnickim, od 1970 r. kształcił się PSD w Warszawie oraz w Liceum Ogólnokształcącym dla Pracujących, maturę zdał w 1976 r., w 1977 r. ukończył PSD w Jabłecznej (*Prawosławne Seminarium Duchowne, 50 lat...*, s. 76).

¹⁹⁵ Mikołaj Podolec, ur. 29 XI 1956 r. w Żukach, PSD w Jabłecznej ukończył w 1977 r., w latach 1977–1993 proboszcz w Płocku (*ibidem*).

¹⁹⁶ Wsiewołod Konach, ur. 25 III 1956 r. w Milejczycach, PSD w Jabłecznej ukończył w 1977 r. (*ibidem*).

¹⁹⁷ Bazyli Doroszkiewicz, s. Włodzimierza, ur. 2 VI 1956 r. w Bielsku Podlaskim, absolwent PSD w Jabłecznej oraz warszawskiej ChAT, kształcił się też w Seminarium św. Włodzimierza w USA oraz w Instytucie św. Sergiusza w Paryżu. Od 1979 r. mnich monasteru w Jabłecznej. Świecenia kapłańskie przyjął 14 IX 1984 r. Od 1982 r. wykładowca seminarium w Jabłecznej i w latach 1990–1991 jego rektor. Potem proboszcz w Stanisławowie, wikariusz Katedry Metropolitalnej i wykładowca seminarium (*Prawosławne Seminarium Duchowne, 50 lat...*, s. 22). Zarejestrowany 14 IX 1982 r. jako kandydat na TW (potem TW „Waldemar”) przez Wydział IV SB KW MO w Białej Podlaskiej. Pozyaskany 25 X 1982 r. przez ppor. Andrzeja Nazaruka z Wydziału IV SB KW MO w Białej Podlaskiej „na podstawie współodpowiedzialności obywatelskiej do zagadnienia kleru prawosławnego” (sprawa obiektowa „Monastyr”). 5 III 1985 r. przekazany na kontakt st. inspektora przy zastępcy szefa ds. SB WUSW w Białej Podlaskiej, przeniejstrowany 8 III 1985 r. Oficerami utrzymującymi kontakty z TW „Waldemarem” byli kpt. Kazimierz Sołtys – od 8 III 1985 r. i Stanisław Tumiłowicz – od 21 VIII 1986 r. (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/77, wypis, Karta EO-4A/77, wypis; AIPN Lu, Kartoteka ogólnoinformacyjna KW MO/WUSW Lublin – Biała Podlaska – Chełm – Zamość, Karta EO-4/77, kopia; Karta EO-4-B/72, kopia; Karta EO-4-A/77, kopia; Karta E-16, kopia; AIPN Lu, 0401/1, Dziennik rejestracyjny WUSW w Białej Podlaskiej, s. 163, poz. 4550).

¹⁹⁸ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 14 XII 1976 r., k. 125–126; AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Białej Podlaskiej płk. Jana Bernatowicza do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW, 19 V 1977 r., k. 160.

¹⁹⁹ Ks. Anatol Fedasz (1933–2002), wyświęcony w 1962 r., proboszcz parafii w Rudnej (1962–1989) i Studzionkach (1962–1964), w marcu 1963 r. czasowo delegowany do parafii w Ołuniej. W styczniu 1982 r. polecono mu obsługiwanie tworzących się placówek duszpasterskich w Głogowie (1982–1989).

Szustakowskiego (Kłokowice-Młodowice) i ks. Bazylego Janickiego (Buczyna)²⁰⁰. Na polecenie oficera prowadzącego TW „Jurek” zobowiązał się pogłębić wiedzę na ten temat poprzez rozmowy ze znajomymi kapłanami²⁰¹.

W czerwcu 1977 r. TW „Jurek” przekazał SB wyciąg protokołu posiedzenia Rady Pedagogicznej PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej. Głównym jego tematem było przeniesienie całego seminarium do Jabłecznej, co w opinii członków rady było trudne do wykonania i obciążone ryzykiem²⁰². Materiały te prawdopodobnie wykorzystywane były w zarejestrowanej 7 czerwca 1977 r. przez Wydział IV SB KW MO w Białej Podlaskiej sprawie obiektowej o kryptonimie „Monastyr”, prowadzonej na klasztor św. Onufrego w Jabłecznej²⁰³.

22 IX 1989 r. został księdzem diecezji przemysko-nowosądeckiej. Był proboszczem w Przemysłu (ks. A. Dudra, S. Dudra, *Prawosławny dekanat lubiński*, Strzelce Krajeńskie – Krynica-Zdrój 2005, s. 13). Pozyskany do współpracy „na podstawie dobrowolności” 26 III 1971 r. w celu dostarczania informacji o mniejszościach narodowych oraz PAKP. Zarejestrowany jako TW „Szymborski” 1 VIII 1975 r. przez Referat III Wydziału IV SB KW MO w Legnicy (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/77, wypis).

²⁰⁰ Ks. Bazyl Janicki (1920–2002), kapłan w Wysowej i Blechnarce (1965–1968), Zapałowie (1968–1972), Bielance (1972–1975), proboszcz parafii w Buczynie w latach 1975–1997 (ks. A. Dudra, S. Dudra, *Prawosławny Dekanat Zielonogórski 1958–2003*, Strzelce Krajeńskie 2004, s. 28).

²⁰¹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 14 XII 1976 r., k. 130–131.

²⁰² AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Białej Podlaskiej płk. Jana Bernatowicza do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW w Warszawie, 22 VI 1977 r., k. 164; Wyciąg z księgi protokołów Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie, k. 165–170.

²⁰³ Sprawa ta liczyła w 1989 r. 280 kart. 4 XII 1989 r. akta wytworzone podczas jej realizacji prawdopodobnie przekazano do archiwum, a potem zniszczono (AIPN Lu, 0401/1, Dziennik rejestracyjny WUSW w Białej Podlaskiej, k. 47; AIPN Lu, 0374/20, Protokoły brakowania przekazane przez Wydział Zamiejscowy w Białej Podlaskiej DUOP w Lublinie w 1991 r., k. 15). Tajnymi współpracownikami zarejestrowanymi w celu wykorzystania w tej sprawie obiektowej byli TW „Mirek II” oraz TW „Krzysztof”.

Mirosław Chodakowski (bp/abp Miron), ur. 21 X 1957 r. w Białymstoku, w 1978 r. ukończył PSD w Jabłecznej, a w 1995 r. warszawską ChAT. Świecenia kapłańskie przyjął 15 II 1979 r. W latach 1979–1984 namiestnik monasteru św. Onufrego w Jabłecznej, proboszcz parafii i prorektor seminarium. Od 1984 r. organizator i przełożony klasztoru w Supraślu. Od 1990 r. archimandryta. 26 III 1998 r. mianowany biskupem hajnowskim. Od 15 VIII 1998 r. generał brygady i prawosławny ordynariusz WP (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele...*, s. 447). Zarejestrowany jako TW „Mirek II” 15 VII 1980 r. przez Wydział IV SB KW MO w Białej Podlaskiej. Pozyskany na zasadzie „dobrowolności” do sprawy obiektowej „Monastyr”. 20 IX 1984 r. materiały archiwalne dotyczące TW „Mirka II” przesłano do Wydziału „C” SB WUSW w Białymstoku w celu ich wykorzystania przez Wydział IV SB WUSW w Białymstoku. Zarejestrowany pod numerem 32632 przez Sekcję III Wydziału IV SB WUSW w Białymstoku 4 X 1984 r. do sprawy obiektowej o kryptonimie „Bizancjum” (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/73, wypis; Karta EO-4/77, wypis).

Andrzej Popławski (bp/abp Abel), ur. 8 IV 1958 r. w Narwi, absolwent PSD i Sekcji Teologii Prawosławnej warszawskiej ChAT, święcenia kapłańskie przyjął 15 II 1979 r. W latach 1979–1981 mnich w monasterze w Jabłecznej. Potem do 1983 r. proboszcz parafii w Polanach, Zydranowej i Komańczy. W latach 1983–1985 proboszcz parafii w Przemysłu, obsługujący również Zapałów, oraz sekretarz diecezji przemysko-nowosądeckiej i dziekan sanocki. Duszpasterz prawosławnej emigracji ukraińskiej w Monachium (1985–1986). W latach 1987–1989 ponownie pełnił szereg funkcji w Jabłecznej. Od 25 III 1989 r. ordynariusz prawosławny diecezji lubelsko-chełmskiej (G. Polak, *Kto jest kim*

Z biegiem czasu możliwości wykorzystania TW „Jurka” wzrastały. W październiku Sawa otrzymał zaproszenie Światowej Rady Kościołów na posiedzenie Komisji ds. Wiary i Konstytucji Kościelnej, planowane na grudzień 1977 r. Swój udział jako członka w pracach tej komisji TW „Jurek” uzależnił od braku sprzeciwu metropolity bądź Urzędu ds. Wyznań. Na spotkaniu z płk. Bernatowiczem uzyskał potwierdzenie, że SB nie ma przeciwwskazań w związku z planowanym wyjazdem²⁰⁴.

5 grudnia 1977 r. kierunkowe zadania dla TW „Jurka” zatwierdził wicedyrektor Departamentu IV SB płk Ryszard Wójcicki²⁰⁵. Zakładał on, iż TW „Jurek” zdobędzie informacje na temat ośrodka „Glaube in der 2 Welt” oraz przedstawi charakterystykę pastora Vossa i sposoby jego oddziaływania na kraje Europy Wschodniej. Podobne dane TW „Jurek” miał pozyskać o Sergiuszu Bańkowskim. Drugim polem zainteresowania SB była ŚRK²⁰⁶. MSW w szczególności interesował jej program, kierunki działalności w odniesieniu do krajów komunistycznych, stosunki personalne, pozycja sekretarza Alforda Philipa Pottera²⁰⁷ i honorowego wiceprezydenta ŚRK Willema

w *Kościele...*, s. 445). Pozyskany do współpracy 2 III 1984 r. na podstawie „współodpowiedzialności” do sprawy obiektowej „Wspólnota” przez Wydział IV SB WUSW w Krośnie. Zarejestrowany jako TW „Krzysztof” 3 VIII 1984 r. przez Wydział IV SB WUSW w Przemyślu. 2 IV 1987 r. pod numerem rejestracyjnym 7056 zarejestrowany przez Wydział IV SB WUSW w Białej Podlaskiej do sprawy obiektowej „Monastyr” (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” SB MSW, Karta E-4/77, wypis). W marcu 1984 r. w opracowaniu do werbunku kolejnego kandydata na TW ks. Anatola Tokajuka funkcjonariusze Wydziału IV SB WUSW w Krośnie postanowili zaangażować m.in. TW „Bogusza” – ks. Jana Lewiarza, TW „Marka” – bp. Adama Dubeca i TW „Krzysztofa”. Wykorzystując informacje od tajnych współpracowników, 28 XI 1986 r. dokonano werbunku ks. Anatola Tokajuka, ur. 11 I 1955 r., wówczas proboszcza parafii w Morochowie. Otrzymał on pseudonim „Antoni”. Ostatnie spotkanie z TW „Antonim” odnotowane w jego teczce pracy odbyło się 18 V 1989 r. (AIPN Rz, 0084/885, t. 1, Teczka personalna TW „Antoniego”, Wniosek o opracowanie kandydata na TW, 23 III 1984 r., k. 3; Kwestionariusz, k. 4–8; AIPN Rz, 0084/885, t. 2, Teczka pracy, Notatka służbowa sporządzona w Krośnie, 22 V 1989 r., k. 49).

²⁰⁴ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 21 X 1977 r., k. 175–177.

²⁰⁵ Ryszard Wójcicki, ur. w 1927 r., płk, w UB od marca 1951 r., od listopada 1964 do października 1972 r. funkcjonariusz Departamentu IV SB MSW. Początkowo st. inspektor, potem zastępca naczelnika i naczelnik Wydziału IV Departamentu IV SB MSW. Od lipca 1973 do marca 1979 r. zastępca dyrektora Departamentu IV SB MSW. Zwolniony ze służby w marcu 1990 r. (*Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, wstęp P. Tomasik, wybór i oprac. M. Bielaśzko, A.K. Piekarska, P. Tomasik, C. Wilanowski, Warszawa 2007, s. 45).

²⁰⁶ Światowa Rada Kościołów powstała w Amsterdamie w 1948 r. Jest „bratnią wspólnotą Kościołów”. Zrzesza ponad 320 Kościołów chrześcijańskich. Jej członkami są Kościoły i wspólnoty anglikańskie, prawosławne, protestanckie. Od 1968 r. w ramach ŚRK działa Komisja Wiara i Ustrój, w pracach której *pleno iure* mogą uczestniczyć teologowie katoliccy (J. Bosch Navarro, *Ekumenizm...*, s. 300–301; K. Karski, *Światowa Rada Kościołów [w:] Ku chrześcijaństwu jutra...*, s. 295–308). Według Wasilija Mitrochina Rosyjski Kościół Prawosławny nawiązał kontakty ze ŚRK w 1961 r. z polecenia KGB. Skład delegacji na konferencję ŚRK ustalała KGB i Rada ds. Wyznań. Członkowie tych delegacji zaprzeczali w trakcie obrad ŚRK prześladowaniu Kościoła w ZSRS (Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina...*, s. 857–858). W 1961 r. PAKP – jak napisał Antoni Mironowicz – w wyniku presji patriarchatu moskiewskiego i władz komunistycznych przystąpił do ŚRK (A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 699).

²⁰⁷ Alford Philips Potter, ur. w 1921 r. na Karaibach, trzeci sekretarz generalny ŚRK (1972–1984), duchowny metodystyczny (J. Bosch Navarro, *Ekumenizm...*, s. 255).

Hooft-Visserta²⁰⁸, dane dotyczące działalności Lukasa Vischera²⁰⁹, dyrektora Komisji Wiara i Ustrój, funkcjonowanie komisji, do której należał TW „Jurek”, współpraca ŚRK z Watykanem²¹⁰.

Tuż przed wyjazdem 8 grudnia 1977 r. spotkanie z TW „Jurkiem” odbył w Białej Podlaskiej płk Bernatowicz. Zapoznał go z oczekiwaniami SB i sprecyzował zadania opisane we wcześniejszym planie. Poleciał mu zdobycie jak największej liczby dokumentów wytworzonych przez ŚRK oraz nakazał w razie możliwości spotkać się z Eugenem Vossem i Sergiuszem Bańkowskim na gruncie towarzyskim. Płk Bernatowicz zapisał, że przekazał wówczas „Jurkowi” 5 tys. zł za pokwitowaniem²¹¹. Następne spotkanie wyznaczył po powrocie z zagranicy²¹².

Po przyjeździe z Genewy „Jurek” przekazał SB wiele dokumentów, wśród których były plany przygotowań do plenarnego posiedzenia w Indiach w sierpniu 1978 r.²¹³ oraz własne sprawozdanie z posiedzenia wschodnioeuropejskich członków komisji²¹⁴. Dokumenty te posiadały pierwszorzędne znaczenie dla Departamentu IV MSW ze względu na to, że w obradach tych uczestniczyli przedstawiciele Kościołów nierzymskokatolickich z siedmiu państw komunistycznych. W swoim sprawozdaniu TW „Jurek” zwrócił uwagę na stanowisko zajęte przez przedstawicieli Kościoła ewangelicko-augsburskiego z NRD, którzy w przygotowanym dokumencie stwierdzali, iż ustrój „socjalistyczny” w ich państwie nie dawał możliwości rozwoju jednostki, swobody wypowiedzi i pełnego zaangażowania się w budowę społeczeństwa. W obliczu zainicjowanej tymi słowami dyskusji Sawa wyraził pogląd, że poprzez zmiany, które nastąpiły po rewolucji 1917 i 1945 r., Kościół prawosławny otrzymał równe prawa z innymi

²⁰⁸ Willem Hooft Vissert (1900–1985), duchowny Kościoła reformowanego Holandii i Narodowego Kościoła Protestantckiego Genewy, działacz ruchu ekumenicznego, sekretarz generalny ŚRK (1948–1966). Przez wiele lat wydawca pisma „The Ecumenical Review” (*ibidem*, s. 233–334).

²⁰⁹ Lukas Vischer, ur. w 1926 r. w Bazylei, pastor Kościoła reformowanego w Szwajcarii. W latach 1967–1979 dyrektor Komisji Wiara i Ustrój ŚRK, w latach 1982–1989 członek Wydziału Teologicznego Światowego Aliansu Kościołów Reformowanych (*ibidem*, s. 333).

²¹⁰ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Kierunkowe zadanie dla TW „Jurka”, 5 XII 1977 r., k. 179–180.

²¹¹ Ks. Metropolita Sawa, zapytany, czy przyjmował od funkcjonariuszy SB zadania, dostarczał im dokumenty, pobierał od funkcjonariuszy pieniądze ewentualnie otrzymywał od nich prezenty, powiedział: „Nie odczuwałem, że miałem jakieś szczególne zadania. Zazwyczaj były to rozmowy na różne tematy, z których zainteresowany wyciągał sobie wnioski. Jeśli chodzi o pieniądze. Od czasu do czasu otrzymywaliśmy wypłaty pewnych sum w Urzędzie ds. Wyznań. Mówiono nam, że jest to zapomoga” (Notatka z rozmowy autorów z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

²¹² AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka dotycząca spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 8 XII 1977 r., k. 181–183.

²¹³ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo okólnie nr IV do członków Komisji ds. Wiary i Konstytucji Kościelnej, listopad 1977 r., k. 190–194.

²¹⁴ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Sprawozdanie z posiedzenia wschodnioeuropejskich członków Komisji Wiara i Ustrój Kościoła 10–14 XII 1977 r. w Genewie, k. 198–200. Ostatni akapit sprawozdania zawierał informację, iż dr Lukas Fischer w rozmowie z Sawą wyraził chęć przyjazdu do Polski.

wyznaniem²¹⁵. 15 stycznia 1978 r. TW „Jurek” złożył doniesienie opisujące kondycję finansową ŚRK oraz przekazał własną opinię o Bańkowskim i Vossie²¹⁶.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych, podobnie jak we wcześniejszym okresie, TW „Jurek” informował SB o spotkaniach, które odbywał, wykonując funkcje administracyjne i duszpasterskie. Zachowało się własnoręcznie przez niego sporządzone doniesienie z 8 marca 1978 r. informujące o przebiegu rozmowy Sawy z metropolitą Bazyliem. W jej trakcie TW „Jurek” wskazał kandydaturę Mikołaja Borotki do udziału w kursie języka niemieckiego w RFN. Propozycja ta nie spotkała się jednak z przychylnością metropolity²¹⁷. TW „Jurek” przekazał też oficerowi prowadzącemu dokument „Odpowiedzialność za nadzieję, która tkwi w nas”, wytworzony przez ŚRK, z prośbą o jego dokładne przetłumaczenie przez SB²¹⁸. Tekst ten otrzymał potem z powrotem. Po uwzględnieniu uwag Wydziału III Departamentu IV SB przesłał go jako własną propozycję do Szwajcarii²¹⁹. W późniejszym okresie TW „Jurek” przekazywał SB kolejne przesyłki od ŚRK. W marcu 1979 r. były to dokumenty programowe Komisji ds. Wiary i Konstytucji Kościołów oraz jej sprawozdania z posiedzeń w Bangalur w Indiach (sierpień 1978) i komunikaty organizacyjne²²⁰.

W styczniu 1979 r. TW „Jurek” dwukrotnie w doniesieniach poruszał sprawę ks. archimandryty Aleksandra (imię zakonne Afanasij) Kudiuka²²¹, obywatela ZSRS,

²¹⁵ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Sprawozdanie z posiedzenia wschodnioeuropejskich członków Komisji Wiara i Ustrój Kościoła 10–14 XII 1977 r. w Genewie, k. 199.

²¹⁶ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie przyjęte w Białej Podlaskiej, 15 I 1978 r., k. 201–202. Materiały te zostały przekazane Wydziałowi III Departamentu IV SB MSW.

²¹⁷ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 8 III 1978 r., k. 207. Rękopis podpisany „Jurek”, w nagłówku określony został jako notatka. Płk Bernatowicz przekreślił tę kategorię i napisał: doniesienie.

²¹⁸ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 8 III 1978 r., k. 208.

²¹⁹ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 28 III 1978 r., k. 211–212. W dokumencie tym czytamy m.in.: „Miliony chrześcijan żyje w krajach socjalistycznych i uczestniczy w budowie swojego społeczeństwa. Jako obywatele państwa nie są zmuszani do ateizmu. Konstytucje naszych krajów gwarantują wolność wyznania i sumienia” (AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Rachunek z nadziei, która jest w nas, b.d., k. 227).

²²⁰ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania, 12 III 1979 r., k. 260; Doniesienie, 20 III 1979 r., k. 261–276.

²²¹ Ks. Aleksander Kudiuk, ur. w 1927 r. we wsi Krasnoje, w latach 1943–1944 kształcił się w Warszawskim Seminarium Duchownym. W 1945 r. wyjechał do ZSRS. Ukończył Moskiewską Akademię Duchowną. W 1958 r. za „aktywizację działalności religijnej i naruszenie prawa (ustaw) o kultach religijnych” został skreślony z rejestru duchownych. Od 1965 r. agent organów bezpieczeństwa ZSRS. Jak wynika z pisma W. Sałowa z 31 V 1971 r., „przedłożył [KGB] szereg materiałów zasługujących na uwagę, jednakże jako agent nie przejawia dostatecznie inicjatywy osobistej” (AIPN, 01283/1659, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Pismo W. Sałowa do towarzysza Morawskiego, 31 V 1971 r., mf 5, k. 221). Na początku lutego 1966 r. planował przyjechać na miesiąc do Polski. Był wówczas figurantem rozpracowania prowadzonego przez KGB ZSRS. W trakcie swojej wizyty zamierzał m.in. odwiedzić metropolitę Stefana Rudyka. KGB poprosiło Wydział III Departamentu IV SB MSW o „zorganizowanie dopływu informacji o jego zachowaniu się”. Funkcjonariusze KGB postulowali, aby nie

który chciał osiąść w Jabłecznej i poddać się jurysdykcji PAKP²²². W lutym informował natomiast o ks. Wiktorze Jacewicz²²³, pracującym w Płocku. Tam też, do Wydziału IV SB płockiej KW MO, je przekazano. Wówczas płk Bernatowicz określił TW „Jurka” jako źródło obiektywne i sprawdzone²²⁴. Pewną część doniesień TW „Jurek” sporządzał pisemnie. Manuskrypty doniesień były potem przepisywane na maszynie przez SB.

W lutym 1979 r. Sawa otrzymał propozycję przyjęcia stypendium od Komisji Eku-
menicznej Niemieckiej Konferencji Biskupów. Obejmowało ono naukę w Instytucie
Kościołów Wschodnich Uniwersytetu w Regensburgu. Niezwłocznie poinformował
o tym oficera prowadzącego i dostarczył mu wszystkie dokumenty związane z tą propo-
zycją²²⁵. Na tej podstawie kpt. Eugeniusz Leonarcik²²⁶, naczelnik Wydziału IV SB KW
MO w Białej Podlaskiej, sporządził 31 marca 1979 r. informację dotyczącą Sekcji Ko-
ściołów Wschodnich przy Komisji Ekumenicznej Niemieckiej Konferencji Biskupów.
Charakteryzował w niej prof. Jana Madeya z Uniwersytetu w Regensburgu jako osobę

przedłużać jego pobytu w Polsce i nie proponować żadnych stanowisk kościelnych (AIPN, 01283/1652, Sprawa obiektowa o kryptonimie „Bizancjum” dotycząca Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1963–1970, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału IV SB KW MO w Białymstoku kpt. J. Porowskiego do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW w Warszawie, 3 II 1966 r., mf 3, k. 131).

²²² AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania z TW „Jurkiem” sporządzona w Białej Podlaskiej, 8 I 1979 r., k. 240; Meldunek, 12 I 1979 r., k. 241–242.

²²³ Ks. Wiktor Jacewicz, ur. 22 VIII 1955 r. w Krynkach, PSD w Jabłecznej ukończył w 1977 r. (*Prawosławne Seminarium Duchowne, 50 lat...*, s. 76). Zarejestrowany przez Sekcję III Wydziału IV SB KW MO w Płocku 15 IX 1978 r. jako kandydat na TW, potem TW „Skrity”, następnie TW „Henryk”. Pozyskany „na podstawie dobrowolności” 20 XI 1978 r. do sprawy obiektowej „Ekumenia” oraz monitorowania działalności PAKP (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/73, wypis). Jak zapisano w karcie EO-4-A/74: „16 III 1980 r. podczas kazania zwrócił się do wiernych o czynny udział w wyborach do Sejmu i rad narodowych. Z podobnym apelem zwrócił się do wier-
nych w dn. 23 marca w czasie nabożeństwa odprawianego we Włocławku”. Materiały sprawy znisz-
czył Wydział IV SB KW MO w Płocku „we własnym zakresie” (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa WUSW w Płocku, Karta EO-4-A/74, wypis; Dziennik rejestracyjny WUSW w Płocku, Lp. 3497).

²²⁴ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie przyjęte w Białej Podlaskiej, 6 II 1979 r., k. 243–245.

²²⁵ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 6 II 1979 r., k. 247–248.

²²⁶ Eugeniusz Leonarcik, ur. 25 VIII 1935 r. w Budach Starych w pow. gostyńskim, kpt./ppłk. Przebieg służby: oficer operacyjny Referatu ds. SB KP MO w Krasnymstawie – od 1 XII 1961 r.; oficer operacyjny Referatu SB KP MO w Puławach – od 1 I 1962 r.; słuchacz Szkoły Oficerskiej nr 1 CW MSW w Legionowie – od 9 IX 1963 r.; po ukończeniu szkoły przekazany do dyspozycji zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Lublinie – od 27 VII 1964 r.; oficer operacyjny Referatu SB KP MO w Puławach – od 16 IX 1964 r.; inspektor operacyjny Referatu ds. SB KP MO w Puławach – od 1 VIII 1969 r.; I zastępca komendanta powiatowego MO ds. SB w Bełżycach – od 16 V 1974 r.; słuchacz kursu doskonalenia zawodowego dla zastępców komendantów powiatowych ds. SB w Ośrodku Szkolenia Kierownictwa MSW w Łodzi (11 IX – 28 X 1974); naczelnik Wydziału IV SB KW MO w Białej Podlaskiej – od 1 VI 1975 r.; 30 IV 1983 r. przekazany do dyspozycji komendanta wojewódzkiego MO w Lublinie; zastępca komendanta miejskiego MO ds. SB w Puławach – od 1 V 1983 r.; zastępca szefa ds. SB RUSW w Puławach – od 1 VIII 1983 r.; 1 II 1990 r. przekazany do dyspozycji szefa WUSW w Lublinie. Zwolniony ze służby 4 IV 1990 r. (AIPN Lu, 028/2369, Akta personalne Eugeniusza Leonarcika).

skłoną udzielać pomocy Polakom starającym się o uzyskanie stypendium²²⁷. Informacje te zostały pogłębione w następnym doniesieniu przekazanym SB 4 kwietnia, sporządzonym na prośbę płk. Jana Bernatowicza²²⁸. Przy tej okazji oficer SB ocenił źródło informacji jako „sprawdzone, obiektywne [...], chętnie realizujące zlecane mu zadania”.

9 kwietnia 1979 r. TW „Jurek”, realizując polecenie płk. Jana Bernatowicza sprzed pięciu dni, przekazał mu streszczenie artykułu dotyczącego sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce, zamieszczonego w ukraińskim kalendarzu prawosławnym na 1979 r. wydanym w USA. Według informatora autor uznał Kościół prawosławny w Polsce za zrusyfikowany, natomiast w jego administracji dostrzegł przesycenie Białorusinami, „wygodnymi dla władz państwowych”. Ogólnie sytuację Kościoła uznał za złą. Winą za to obarczył metropolitę, o którego wyborze decydowała partia, co określiło wasalny kontekst relacji pomiędzy PAKP a władzą reprezentowaną przez MSW i Urząd ds. Wyznań.

Abp Bazyli został scharakteryzowany jako nieprzydatny dla Kościoła, niemający ani talentów organizacyjnych, ani umiejętności doboru doradców. Kompleksowa krytyka dotyczyła ihumena Szymona Romańczuka, określonego jako osoba dbająca przede wszystkim o „politykę odpowiednich organów”. Jako jedną z przyczyn takiej sytuacji wskazano nadreprezentację w PAKP „środowiska białoruskiego”, podatnego na oferty współpracy ze strony SB²²⁹.

24 maja 1979 r. TW „Jurek” zrelacjonował niedawny pobyt metropolity Bazylego w PSD w Jabłecznej. Metropolita przybył tam w związku ze świętem patrona tej placówki Jana Teologa. Podczas obiadu w wąskim gronie odniósł się do planowanego w Warszawie nabożeństwa z udziałem papieża Jana Pawła II. Jego przyjazd określił jako wewnętrzną sprawę Kościoła rzymskokatolickiego. Informator scharakteryzował też sytuację zatrudnionego w charakterze stażysty w ChAT Michała Klingera²³⁰. Stwierdził, że rektor, znając jego powiązania z elementami antysocjalistycznymi, wstrzymywał zatrudnienie go na stanowisku asystenta. TW „Jurek” wspominał też o przebiegu swojej wizyty u biskupa łódzkiego Jerzego²³¹.

W maju 1979 r. finał miała sprawa związana z zejściem 2 marca tego roku przed gmachem KC PZPR, w którym uczestniczyli studenci Sekcji Prawosławnej ChAT²³².

²²⁷ AIPN, 00200/964, t. 2, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja dotycząca działalności Sekcji Kościołów Wschodu przy komisji Ekumenicznej Niemieckiej Konferencji Biskupów w RFN przyjęta w Białej Podlaskiej, 31 V 1979 r., k. 256–259.

²²⁸ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 4 IV 1979 r., k. 13–14.

²²⁹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie, 9 IV 1979 r., k. 21–23.

²³⁰ Michał Klinger, ur. w 1946 r., absolwent warszawskiej ChAT (teologia) oraz UW (astronomia). W latach 1971–1978 nauczyciel fizyki w liceum w Warszawie. Od 1978 r. pracownik naukowy ChAT. Od 1990 r. pracownik MSZ. Obecnie ambasador RP w Grecji (www.athens.polemb.net/index.php).

²³¹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka sporządzona w Białej Podlaskiej, 24 V 1979 r., k. 36–38.

²³² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo zastępcy dyrektora Departamentu IV MSW płk Czesława Wiejaka do zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Białej Podlaskiej, 18 V 1979 r., k. 42–43.

W wyniku tego doniesienia Wydział III Departamentu IV MSW założył sprawę operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Narodowcy”. Objęto nią Dymitra Martynowicza²³³, Mikołaja Mielniczuka²³⁴, Mikołaja Lewczuka²³⁵, Rościsława Białomyzego²³⁶ i Jerzego Kosa²³⁷ (wszyscy zamieszkali w woj. białostockim). W związku z – jak stwierdzono – wykrętnymi odpowiedziami studentów TW „Jurek” otrzymał polecenie zebrania danych o ich sposobie życia i zachowaniu, ustalenia powiązań z osobami pochodzenia białoruskiego i ukraińskiego reprezentującymi tendencje nacjonalistyczne, przeszłości ich rodziców i opracowania relacji z rozmów kierownictwa Kościoła w sprawie relegowania „figurantów” z uczelni. Dziesięć dni później TW „Jurek” przekazał oczekiwane charakterystyki płk. Janowi Bernatowiczowi²³⁸. Poinformował o skierowaniu przez metropolitę wspomnianych osób do pracy w Kościele i przeniesieniu ich na studia zaoczne. Podkreślił afiszowanie się przez nich białoruską przynależnością narodowościową i uczestnictwo w chórze Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Warszawie.

Biskup

30 grudnia 1979 r. TW „Jurek” przekazał pierwsze sprawozdanie dotyczące stanu prawosławnej diecezji łódzko-poznańskiej. Podstawą doniesienia były wiadomości uzyskane na zebraniu duchowieństwa (jedenastu księży) odbytym 7 grudnia²³⁹, któremu TW „Jurek” przewodniczył (jako nowo mianowany biskup). W trakcie obrad m.in. zasygnalizowano ordynariuszowi konieczność remontu cerkwi katedralnej i budynków parafialnych, zwrócono uwagę na złą sytuację materialną duchowieństwa oraz niewielką liczbę wiernych w parafiach w Radomiu, Kaliszu i Toruniu. Podsumowując spotkanie, TW „Jurek” ocenił sytuację w diecezji jako trudną, wymagającą zmian or-

²³³ Dymitr Martynowicz, ur. 7 IX 1956 r. w miejscowości Dasze, absolwent PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej w 1977 r. (*Prawosławne Seminarium Duchowne, 50 lat...*, s. 76).

²³⁴ Mikołaj Mielniczuk, ur. 6 X 1955 r. w Wierpolu w pow. siemiatyckim, absolwent PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej w 1976 r. (*ibidem*).

²³⁵ Mikołaj Lewczuk, ur. 30 VIII 1956 r., absolwent PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej w 1975 r. (*ibidem*). Od 1988 r. proboszcz w Koszalinie i dziekan okręgu koszalińskiego (S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 218). Pozyskany do współpracy 10 X 1988 r. „na podstawie dobrowolności” przez Sekcję VI Wydziału IV WUSW w Koszalinie do zagadnienia inne wyznania i sprawy obiektowej „Zjednoczenie”. Zarejestrowany 17 X 1988 r. jako TW „Andrzej” (AIPN, Kartoteka byłego Biura „C”, Karta EO-4-A/77, wypis).

²³⁶ Rościsław Białomyzy, ur. 24 I 1954 r. w Grzebień w pow. hajnowskim, absolwent PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej w 1975 r. (*Prawosławne Seminarium Duchowne, 50 lat...*, s. 76).

²³⁷ Jerzy Kos, ur. 6 V 1955 r. w Toporkach w pow. hajnowskim, absolwent PSD w Warszawie z siedzibą w Jabłecznej w 1976 r. (*ibidem*).

²³⁸ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Doniesienie dotyczące studentów ChAT uczestniczących w zajęciach koło budynku KC PZPR przyjęte w Białej Podlaskiej, 28 V 1979 r., k. 44–48.

²³⁹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka sporządzona w Białej Podlaskiej, 30 XII 1979 r., k. 65–68.

ganizacyjnych i pomocy władz administracyjnych. Poinformował również o zwróceniu się do Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz kierownika Urzędu ds. Wyznań o pomoc w odbudowie cerkwi katedralnej i dołączył odpisy odpowiednich dokumentów²⁴⁰.

12 sierpnia 1980 r. TW „Jurek” informował SB o zwróceniu się przezeń (jako biskupa łódzko-poznańskiego) do kierownika Urzędu ds. Wyznań w Warszawie w sprawie zorganizowania stałej pomocy dla księży pracujących w podległej mu diecezji ze względu na znikome dochody z parafii. Poruszył też ponownie sprawę remontu obiektów sakralnych w Łodzi i Kaliszu oraz zwrócił uwagę na problem braku mieszkań dla proboszczów w Poznaniu i Piotrkowie Trybunalskim. Kopię memorandum wysłanego do Urzędu ds. Wyznań biskup udostępnił funkcjonariuszowi SB²⁴¹.

W sierpniu 1980 r. TW „Jurek” przekazał aparatowi bezpieczeństwa list Komisji ds. Wiary i Porozumienia ŚRK w Genewie z lipca 1980 r., skierowany do niego z prośbą o uwagi do tekstu wypracowanego przez Komitet ds. Jedności, Eucharystii, Chrztu i Kapłaństwa²⁴². Wspomniał też o krążącej w południowej części województwa białostockiego plotce o koncentracji wojsk sowieckich w rejonie przygranicznym w związku z rozwojem sytuacji społeczno-politycznej w Polsce.

Pierwszy meldunek kolejnego oficera prowadzącego TW „Jurka”, którym został ppłk Jan Wójcik²⁴³, pochodzi z 9 marca 1981 r. Z jego treści wynika, że sześć dni wcześniej funkcjonariusz SB spotkał się z podopiecznym hierarchą, który doniósł, iż biskupi prawosławni byli zaniepokojeni marazmem w Kościele, wynikającym z zachowania abp. Bazylego. Informator ponownie wspomniał o odrzucaniu przez metropolitę decyzji

²⁴⁰ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Pismo prawosławnego biskupa łódzkiego i poznańskiego do Kazimierza Kąkola, kierownika Urzędu ds. Wyznań, 22 XII 1979 r., k. 69; Pismo prawosławnego biskupa łódzkiego i poznańskiego do Wiktora Zina, ministra kultury i sztuki, 22 XII 1979 r., k. 70.

²⁴¹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka służbowa sporządzona w Białej Podlaskiej, 12 VIII 1980 r., k. 71–71v.

²⁴² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka sporządzona w Białej Podlaskiej, 21 VIII 1980 r., k. 72.

²⁴³ Jan Wójcik, ur. 1 I 1934 r. w Mogielnicy, ppłk/plk. Przebieg służby: oficer ewidencji operacyjnej Sekcji II Wydziału IV Biura „C” SB MSW – od 11 III 1961 r.; oficer ewidencji operacyjnej Sekcji I Wydziału IV Biura „C” SB MSW – od 1 I 1962 r.; oficer operacyjny Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 15 IX 1962 r.; słuchacz Szkoły Oficerskiej nr 1 CW MSW w Legionowie – od 9 IX 1963 r.; 27 VIII 1964 r. przekazany do dyspozycji Departamentu Kadr i Szkolenia MSW; oficer operacyjny Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 1 IX 1964 r.; inspektor Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 1 IV 1967 r.; sekretarz operacyjny sekretariatów wiceministrów i dyrektorów generalnych Wydziału Prezydialnego Gabinetu Ministra MSW – od 20 VII 1969 r.; delegowany do Pragi (11–16 VII 1973); delegowany do WRL (10–14 X 1977); delegowany do Czechosłowacji (9–11 III 1978); naczelnik Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 1 VIII 1980 r.; delegowany do NRD (17–26 VIII 1981); delegowany do ZSRS (13–18 VI 1982); odwołany z zajmowanego stanowiska i przekazany do dyspozycji dyrektora Departamentu Kadr MSW (od 1 IX 1984 r.); delegowany do ZSRS na stanowisko st. inspektora grupy V Departamentu V SB MSW (od 1 IX 1984 r.); w dyspozycji Departamentu Kadr MSW (od 16 XII 1986 r.); naczelnik wydziału grupy rezerwowej przy Departamencie Kadr MSW – od 1 XI 1987 r. Zwolniony ze służby 30 XI 1987 r. (AIPN, 0604/1131, Teczka osobowa Jana Wójcika).

podejmowanych kolegiálně i zakwestionował poparcie udzielane zwierzchnikowi PAKP przez Urząd ds. Wyznań, gdyż nie potrafił on kierować tak dużą instytucją. W jego ocenie abp Bazyli nie miał pojęcia o szkolnictwie, w związku z czym upadała ranga PSD działającego w Warszawie i Jablecznej. Kolejnym punktem relacji TW „Jurka” były konflikty w parafiach. Omawiając sytuację w kierownictwie ChAT, bp Sawa sugerował zachowanie tam dotychczasowego układu personalnego, chociaż postępowaniem w jego opinii byłoby wyznaczenie na prorektora jego lub Jana Anchimiuka²⁴⁴. Nowy oficer prowadzący docenił lojalność i profesjonalizm rozmówcy, pisząc o nim, że jest wartościowy, sprawdzony, dyspozycyjny dla SB, a przy tym pewny siebie i aspirujący do kierowania Kościołem prawosławnym, by uczynić to wyznanie liczącym się w Polsce²⁴⁵.

W materiałach przekazanych SB 7 kwietnia 1981 r. TW „Jurek” wskazał na rzekome zastraszanie wyznawców prawosławia przez katolików w Łodzi i Kaliszu. Donosił również, że w miejscowości Adriankowo wyznawcy religii rzymskokatolickiej mieli grozić dokonaniem rzezi [?] wyznawców Kościoła prawosławnego i prawdopodobnie posiadali broń [!]. Mimo rzekomego nękania prawosławia przez katolicką większość bp Sawa przygotowywał się do utworzenia placówek tego wyznania w Zakopanem i Gliwicach, napotykał jednak trudności ze strony miejscowych władz. Jako przykład działalności politycznej konkurencji podał komunikat ogłoszony 5 kwietnia podczas mszy transmitowanej przez radio o spotkaniu kard. Stefana Wyszyńskiego z przedstawicielami „Solidarności” wiejskiej. Niepokoił go też brak oddziaływania na Kościół prawosławny ze strony Urzędu ds. Wyznań, czego nie mogły zastąpić prywatne kontakty metropolity z jego dyrektorem. Podkreślił zaognienie przez abp. Bazylego sytuacji w diecezji białostocko-gdańskiej i zaostrenie stosunków z władzami administracyjnymi. Prosił ponadto o poparcie wyjazdu do Grecji kończącego wówczas studia w ChAT zakonnika Bazylego Doroszkiewicza²⁴⁶.

²⁴⁴ Ks. bp/abp Jan Anchimiuk (Jeremiasz), ur. 3 X 1943 r. w Odrynkach, absolwent warszawskiej ChAT (1965), Moskiewskiej Akademii Duchownej w Zagorsku (1966), Wydziału Teologii Ewangelickiej w Zurychu (1968), w 1977 r. doktoryzował się, w 1981 r. uzyskał habilitację, od 1968 r. pracownik naukowy ChAT, potem profesor. W latach 1975–1991 członek Komitetu Naczelnego ŚRKP. Wyświęcony 9 I 1983 r., do zakonu wstąpił 25 II 1983 r. Nominowany na biskupa wrocławskiego i szczecińskiego 9 IX 1983 r. (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele...*, s. 446; P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku...*, s. 158–160). Zarejestrowany jako TW „Janek” 29 XII 1973 r. przez Wydział III Departamentu IV SB MSW pod numerem 32252. Pozyskany 15 XII 1973 r. „na podstawie dobrowolności” do monitorowania ChAT i PRE. Po 19 VII 1985 r. rejestrowany przez Wydział VI Departamentu IV SB MSW. Według pisma skierowanego 2 XI 1989 r. do Wydziału I Biura „C” MSW przerejestrowany do sieci Wydziału VI Departamentu Studiów i Analiz SB MSW. Wyrejestrowany po 20 I 1990 r. Materiały zniszczono jako bezwartościowe pod względem merytorycznym, prawnym i historycznym (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C” MSW, Karta EO-4/72, wypis; Karta E-16, wypis; Karta EO-4-A/73, wypis; Dziennik rejestracyjny MSW do nr. 32252).

²⁴⁵ AIPN, 0712/49, t. 1, Informacja pplk. Jana Wójcika na podstawie materiałów uzyskanych 3 III 1981 r. od TW „Jurka”, 9 III 1981 r., k. 228–231; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja przyjęta przez pplk. Jana Wójcika 3 III 1981 r. w Warszawie, 9 III 1981 r., k. 74–77.

²⁴⁶ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 7 IV 1981 r. sporządzona w Warszawie, 10 IV 1981 r., k. 78–80.

10 czerwca TW „Jurek” zrelacjonował SB wyjazd polskiej delegacji na uroczystości 1300-lecia Kościoła prawosławnego w Bułgarii²⁴⁷. W jej skład weszli metropolita abp Bazyli, abp Nikanor, bp Sawa, bp Szymon i ks. Żeleźniakowicz. Metropolita wycofał się w ostatniej chwili, a przewodniczącym delegacji został ostatecznie abp Nikanor. Decyzja ta przyczyniła się do obniżenia rangi delegacji. 8 czerwca przewodniczący wszystkich grup spotkali się z Todoreм Żiwkowem²⁴⁸. Na prośbę gospodarzy zamiast chorego abp. Nikanora w spotkaniu wziął udział bp Sawa, wywołany do recepcji pod pretekstem rozmowy z kimś oczekującym na niego. Informator doniósł też o piśmie wyznawców z Podbeskidzia do gen. Wojciecha Jaruzelskiego krytykującym metropolitę, planie przygotowania przez siebie memoriału w sprawie ChAT i kontakcie z metropolitą z USA Teodozjuszem²⁴⁹.

W kolejnej notatce sporządzonej piętnaście dni później ppłk Wójcik informował, że TW „Jurek” skierował zapowiadane pismo w sprawie ChAT do Świętego Soboru PAKP (z wiadomością do Urzędu ds. Wyznań). Memoriał dotyczył wyłączenia Sekcji Prawosławnej z ChAT i utworzenia własnej uczelni²⁵⁰. Bp Sawa wspominał w nim także o negatywnych wypowiedziach pod adresem metropolity na posiedzeniach senatu tej uczelni. W związku z trudną sytuacją Kościoła prawosławnego hierarcha proponował SB zwołanie Synodu, mianowanie zastępcy metropolity, spowodowanie odejścia abp. Nikanora w stan spoczynku, przeniesienie siebie do Białegostoku, bp. Szymona do Wrocławia, a bp. Aleksego do Łodzi. Podczas rozmowy funkcjonariusz odniósł wrażenie, że TW „Jurek” miał pretensje do SB o niereagowanie na wskazywane nieprawidłowości w Kościele, co było dlań szczególnie deprymujące ze względu na kilkunastoletni, pełen zaangażowania kontakt z tą instytucją.

Nieukontentowanie TW „Jurka” działaniami SB nie było w pełni uzasadnione, bo część jego propozycji została zrealizowana. Jako biskup diecezji białostocko-gdańskiej we wrześniu 1981 r. doprowadził do usztywnienia stanowiska Cerkwi prawosławnej wobec działalności NSZZ „Solidarność” na Białostocczyźnie²⁵¹. W materiałach SB

²⁴⁷ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 10 VI 1981 r. sporządzona w Warszawie, 15 VI 1981 r., k. 89–91.

²⁴⁸ Todor Żiwkow (1911–1998), bułgarski działacz komunistyczny, od 1954 r. pierwszy sekretarz partii, od 1962 r. premier, w latach 1971–1989 przewodniczący Rady Państwa (P. Calvocoressi, *Polityka międzynarodowa 1945–2000*, Warszawa 1998, 2000, s. 338–339).

²⁴⁹ Teodozjusz, ur. 27 X 1933 r. w USA, do godności biskupiej podniesiony 6 V 1967 r. Zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w USA został 25 X 1977 r., intronizacja odbyła się pięć dni później. Jego siedziba mieściła się w nowojorskiej dzielnicy Syosset. W 1985 r. złożył oficjalną wizytę w PAKP.

²⁵⁰ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 23 VI 1981 r. sporządzona w Warszawie, 30 VI 1981 r., k. 92–93.

²⁵¹ AIPN Bi, 047/2302, Uzupełnienie do kontrwywiadowczej oceny woj. białostockiego od 15 VIII do 1 X 1981 r., 5 X 1981 r., k. 95; K. Sychowicz, *Kościół katolicki i Cerkiew prawosławna na Białostocczyźnie wobec powstania NSZZ „Solidarność”* [w:] *Początki „Solidarności” w Polsce północno-wschodniej (1980–1981)*, red. T. Danilecki, Białystok 2005, s. 68. Ks. metropolita Sawa tak po latach uzasadnił swoje stanowisko wobec „Solidarności”: „Przyjmuję Ojczyznę taką jaka jest. W moim działaniu zawsze miałem na myśli dobro Ojczyzny. Niezależnie od tego, czy jest komunistyczna

z tego okresu szczególnie chwalono go za zainspirowanie oświadczenia duchowieństwa i pracowników kościelnych wzywającego wyznawców prawosławia do zachowania spokoju, uczciwej pracy oraz nieangażowania się w akcje polityczne sprzeczne z zasadami ustroju i współodpowiedzialności za losy Ojczyzny, przygotowanego podczas zjazdu dziekanów. Tydzień później na spotkaniu w kurii prawosławnej z delegacją Zarządu Regionu „Solidarności” bp Sawa kategorycznie odmówił przyjęcia deklarowanej przez związek pomocy finansowej na budowę cerkwi w wysokości 50 tys. zł. Zwrócił ponadto swoim gościom uwagę na polityczny charakter działalności związku oraz ingerowanie działaczy w sprawy wyznania prawosławnego. Na zakończenie stwierdził, że nie życzy sobie na przyszłość ich wizyt w kurii. Bez wątpienia wystąpienie biskupa było deklaracją polityczną, akceptowaną zarówno przez władze komunistyczne, jak i aparat bezpieczeństwa.

Pod koniec września 1981 r. TW „Jurek” poinformował SB o planowanym w Białymstoku na życzenie wojewody reaktywowaniu duszpasterstwa akademickiego, jako przeciwwagi dla duszpasterstwa prowadzonego przez Kościół rzymskokatolicki²⁵². Wspomnił też o powstawaniu w Białowieży Towarzystwa Młodzieży Białoruskiej, mającego nie przyjmować młodzieży wywodzącej się z Kościoła prawosławnego. W związku z nowymi obowiązkami zgłosił oficerowi prowadzącemu chęć ustąpienia z Komisji Wiary i Ustroju w ŚRK, pozostawiając SB troskę o znalezienie swego następcy w tym gremium.

Podczas spotkania 12 listopada 1981 r. TW „Jurek” reklamował przed ppłk. Wójcikiem swoje pierwsze posunięcia jako ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej, podkreślając pozytywne ustosunkowanie się władz administracyjnych do tych działań. Dając wyraz lojalności wobec rządzących, włączył młodzież i duchownych w akcje organizowane przez władze. Wspólnie z ks. Żeleźniakowiczem został także zgłoszony do Frontu Porozumienia Narodowego (Kościół rzymskokatolicki nie zgłosił swych przedstawicieli). W przekazanych informacjach bp Sawa wskazał, że wśród wyznawców Kościoła prawosławnego udało się powściągnąć przejawy nacjonalizmu białoruskiego, gdyż do tej narodowości przyznawały się głównie osoby skupione w „towarzystwie białoruskim” (BTSK). TW „Jurek” narzekał na eksponowanie w ChAT ewangelików, wśród których (także studentów) wyraźne były wpływy „Solidarności”,

czy kapitalistyczna. Osobiście poparłem stan wojenny. Na Białostocczyźnie sytuacja była napięta. Popierałem »Solidarność« dotąd, dokąd broniła praw robotniczych. Gdy łączyła się z Kościołem katolickim, nas już w „Solidarności” nie było. Wierni, którzy należeli do »Solidarności«, poprzyniosili krzyże, z którymi brali udział w różnych manifestacjach. Kazałem je powiesić w zakrystii. Tym niemniej nasi wierni przechowywali u siebie ukrywającego się szefa białostockiej »Solidarności« p. Marcuzka, za co on niejednokrotnie dziękował mi” (Notatka z rozmowy z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).

²⁵² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 29 IX 1981 r. sporządzona w Warszawie, 29 IX 1981 r., k. 94–95.; AIPN, 0712/49, t. 1, Notatka ze spotkania 29 IX 1981 r. sporządzona w Warszawie, 29 IX 1981 r., k. 284.

oraz poparł idee utworzenia biskupstwa w Przemyślu dla regionu łemkowskiego, z ks. Dubecem jako biskupem²⁵³. Wśród omówionych przez niego problemów znalazły się budowa nowej świątyni w Białymstoku i odbudowa klasztoru w Supraślu (zaznaczono, że bp Sawa nie zgłaszał pretensji do budynków przyklasztornych zajmowanych na potrzeby szkolnictwa). 1 grudnia TW „Jurek” zwrócił się do SB z prośbą o pomoc w odzyskaniu klasztoru w Supraślu²⁵⁴.

27 stycznia 1982 r. TW „Jurek” przekazał płk. Wójcikowi informacje o uroczystościach 30-lecia Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Czechosłowacji²⁵⁵. Dużo uwagi poświęcił sytuacji w województwie białostockim po wprowadzeniu stanu wojennego. Wyraził m.in. satysfakcję ze stwierdzenia wojewody, iż to, że „w województwie panuje ład, porządek i właściwe zrozumienie i podejście do zaleceń wynikających z dekretu o stanie wojennym zawdzięczać należy wyznawcom Kościoła prawosławnego”. Z wdzięcznością przyjął wraz ze współwyznawcami dostęp do radia i zniesienie godziny milicyjnej 7 stycznia, w prawosławne Boże Narodzenie. W notatce oficera prowadzącego pojawiła się też krytyka rektora ChAT Jana Niemczyka²⁵⁶. Funkcjonariusz SB umieścił ponadto w dokumencie informację o przekazaniu przez wojewodę na rzecz zarządzanej przez bp. Sawę diecezji budynku obok katedry, zgodnie na budowę świątyni na Antoniuku i rozbudowę świątyni cmentarnej na Wygodzie.

Podczas spotkania 4 maja 1982 r. TW „Jurek” przekazał rozmówcy z SB, że kierownictwa Kościołów i związków wyznaniowych były niezadowolone z powodu przypisywania zbyt dużych zasług Kościołowi rzymskokatolickiemu w tworzeniu klimatu porozumienia narodowego²⁵⁷. Wskazał na podburzające działania hierarchii katolickiej i ubolewał nad brakiem stanowczości władz, które powinny żądać, a nie prosić, gdyż skutek defensywnej postawy umacniały autorytet prymasa i papieża. Bp Sawa wspominał też, że złożył wizytę I sekretarzowi KW PZPR w Białymstoku, podczas której został poinformowany, iż obiekt w Supraślu zostanie przekazany prawosławiu.

12 sierpnia 1982 r. TW „Jurek” doniósł swemu opiekunowi o rozmowach prowadzonych w Monachium na przełomie czerwca i lipca tego roku przez przedstawicieli Kościołów rzymskokatolickiego i prawosławnego. Przewidywał w przyszłości

²⁵³ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 12 XI 1981 r. sporządzona w Warszawie, 17 XI 1981 r., k. 96–98.

²⁵⁴ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 1 XII 1981 r. sporządzona w Warszawie, 22 XII 1981 r., k. 99v.

²⁵⁵ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 27 I 1982 r. sporządzona w Warszawie, 30 I 1982 r., k. 100–101.

²⁵⁶ Jan Bogusław Niemczyk (1926–1990), ksiądz Kościoła ewangelicko-augsburskiego, absolwent Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, od 1966 r. kierownik tej katedry. W 1980 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego. W latach 1980–1987 rektor ChAT w Warszawie (J.T. Maciuszko, *Dzieje ChAT w latach 1954–1966* [w:] *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej...*, s. 20; ks. M. Bendza, *Dzieje Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w latach 1966–1989* [w:] *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej...*, s. 50).

²⁵⁷ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 4 V 1982 r. sporządzona w Warszawie, 10 V 1982 r., k. 107–107v.

problemy w tym dialogu, wynikające z rozbieżności w sprawie dogmatu o nieomylności papieża. Wspominał też o proteście delegacji rumuńskiej, dotyczącym wyświęcenia przez papieża biskupa dla obrządku greckokatolickiego. Sporo miejsca poświęcił wmurowaniu kamienia węgielnego pod budowę cerkwi na Antoniuku i powstaniu koła Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w Białymstoku, którego członkami byli w zasadzie wyłącznie prawosławni, a przewodniczącym został inżynier Eugeniusz Czykwin²⁵⁸, aktywista duszpasterstwa akademickiego. TW „Jurek” ocenił go pozytywnie, jako osobę utrzymującą z nim kontakt. Bp Sawa podkreślił też, że Kościół prawosławny w diecezji białostocko-gdańskiej włączył się aktywnie w ruch odrodzenia narodowego.

W związku z nowym rokiem akademickim w ChAT TW „Jurek” zaproponował wybór na drugiego prorektora doc. Anchimiuka, co według niego dałoby satysfakcję Kościołowi prawosławnemu²⁵⁹. Tematem doniesienia złożonego przez bp. Sawę 29 września 1982 r. był przebieg Synodu Kościoła prawosławnego w Warszawie²⁶⁰. W jego trakcie m.in. oceniono pozytywnie działalność Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego oraz delegowano do pracy w tym gremium, legitymizującym faktycznie wprowadzenie stanu wojennego, doc. Anchimiuka.

W listopadzie 1982 r. bp Sawa był całkowicie zaabsorbowany budową nowej cerkwi na Antoniuku²⁶¹. Kurię białostocką odwiedził wówczas metropolita warszawski i całej Polski Bazyli, który przybył do województwa białostockiego w towarzystwie gości zagranicznych – arcybiskupa smoleńskiego i zwierzchnika jednej z metropolii w Grecji. Odwiedzili oni m.in. parafię prawosławną w Gródku oraz rozmawiali o aktualnej sytuacji politycznej w Polsce. W dotyczącym ich wizyty materiale SB znajduje się interesująca informacja o ocenieniu przez nich polityki Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego jako zbyt liberalnej. Szczególnie metropolita smoleński był zdziwiony łagodnymi według niego sankcjami stosowanymi wobec osób naruszających porządek w okresie stanu wojennego.

²⁵⁸ Eugeniusz Czykwin, ur. 12 IX 1949 r., zarejestrowany 23 VIII 1977 r. pod nr. 21661 przez Wydział III KW MO w Białymstoku w kategorii zabezpieczenie, później zmieniono kategorię na kandydat na TW (brak dokładnej daty przekwalifikowania kategorii rejestracji). Był prowadzony przez jednostki operacyjne KW MO w Białymstoku: Wydział III A i ponownie, od 30 III 1981 r., Wydział III. 22 X 1982 r. przejęty przez Wydział IV KW MO w Białymstoku, 5 XI 1983 r. przekwalifikowany na TW „Izydora”. 5 VII 1984 r. zmieniono mu pseudonim na „Wilhelm”. Zdjęty z ewidencji operacyjnej Wydziału IV WUSW w Białymstoku 14 IX 1989 r. (AIPN Bi, 009/489, Teczka TW „Wilhelma”; „Biuletyn Informacji Publicznej IPN”).

²⁵⁹ AIPN, 0712/49, t. 2, Notatka płk. Jana Wójcika ze spotkania z TW „Jurkiem” 12 VIII 1982 r., 14 VIII 1982 r., k. 185–188; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 12 VIII 1982 r. sporządzona w Warszawie, 14 VIII 1982 r., k. 109–112.

²⁶⁰ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 29 IX 1982 r. sporządzona w Warszawie, 30 IX 1982 r., k. 113–113v.

²⁶¹ AIPN Bi, 047/2302, Uzupełnienie do kontrwywiadowczej oceny woj. białostockiego za 1–30 XI 1982 r., b.d., k. 294.

7 grudnia 1982 r. TW „Jurek” zwrócił się do oficera prowadzącego o poparcie jego prośby o pomoc finansową dla diecezji białostocko-gdańskiej w Społecznym Towarzystwie Polskich Katolików²⁶². Wykorzystując okoliczność, że podczas wcześniejszego spotkania TW „Jurek” narzekał, iż metropolita zalegał z wypłatą wynagrodzenia, płk Wójcik wręczył mu kopertę zawierającą 7 tys. zł. Mimo początkowego oporu duchownego po ponowieniu prośby koperta z pieniędzmi została przyjęta, a TW „Jurek” podpisał pokwitowanie, które umieszczono w jego teczce personalnej. Jako zalecane przedsięwzięcie oficer zapisał rozważenie operacyjnych możliwości SB w STPK dla załatwienia prośby bp. Sawy.

W materiałach SB w Białymstoku znalazła się informacja, że w związku z rozpoczęciem nowego 1983 r. 3 stycznia bp Sawa przybył z kurtuazyjną wizytą do wojewody białostockiego Kazimierza Dunaja²⁶³. W jej trakcie złożył mu życzenia oraz podziękował za przychylność wobec Cerkwi prawosławnej. Jednocześnie poruszył ponownie sprawę przekazania na rzecz kurii obiektu poklasztornego w Supraślu. Zwyczajowo obiecano mu pozytywne załatwienie sprawy, co stało się 14 stycznia tego roku.

12 kwietnia 1983 r. TW „Jurek” doniósł o wzroście liczebności koła ChSS w Białymstoku do prawie stu osób i reprezentowaniu białostockiego środowiska prawosławnego na Krajowym Zjeździe PRON przez jednego członka tej organizacji i jednego duchownego²⁶⁴. Przypomniawszy też niecierpliwe oczekiwanie przez kierownictwo Kościoła na utworzenie diecezji przemysko-sanockiej, dodając komentarz, że chyba po to przecież wyświęcono bp. Dubeca. W notatce oficera prowadzącego z tego spotkania jest także informacja płk. Wójcika o przekazaniu TW „Jurkowi” 10 tys. zł z okazji 45. rocznicy urodzin.

Dużo miejsca w charakterystyce za maj 1983 r. SB poświęciła uroczystemu odpustowi w nowo wybudowanej cerkwi w parafii prawosławnej pw. św. Mikołaja w Hajnówce²⁶⁵. W trakcie uroczystości nabożeństwo odprawił metropolita Bazyli, któremu towarzyszył bp Sawa oraz około piętnastu księży z dekanatu hajnowskiego. W wystąpieniu metropolita podkreślił konieczność ciężkiej pracy, poszanowania godności ludzkiej i umocnienia pokoju światowego. Po południu cerkiew odwiedził przedstawiciel

²⁶² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 7 XII 1982 r. sporządzona w Warszawie, 13 XII 1982 r., k. 117v. Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików zostało utworzone w 1959 r. przez Polski Narodowy Kościół Katolicki. Miało za zadanie prowadzić działalność gospodarczą na rzecz tego Kościoła. W statucie STPK zapisano, iż organizacja ta stawia sobie m.in. za cel „krzewienie wśród członków i sympatyków Towarzystwa postępowych i patriotycznych założeń leżących u podstaw Frontu Jedności Narodowej” (K. Białecki, *Kościół narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003, s. 143–145).

²⁶³ AIPN Bi, 047/2303, Uzupełnienie do kontrwywiadowczej oceny woj. białostockiego za 1–31 I 1983 r., b.d., k. 10.

²⁶⁴ AIPN, 0712/49, t. 2, Notatka płk. Jana Wójcika ze spotkania z TW „Jurkiem” 12 IV 1983 r. sporządzona w Warszawie, 14 IV 1983 r., k. 245–245v.; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 12 IV 1983 r. sporządzona w Warszawie, 14 IV 1983 r., k. 123–123v.

²⁶⁵ AIPN Bi, 047/2303, Uzupełnienie do kontrwywiadowczej oceny woj. białostockiego za 1–31 V 1983 r., 4 VI 1983 r., k. 81–82.

władz państwowych – minister Urzędu ds. Wyznań Adam Łopatka. Towarzyszyli mu dyrektor Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku oraz naczelnik miasta i gminy Hajnówka.

W uwagach do spotkania odbytego z TW „Jurkiem” 8 lipca 1983 r. płk Wójcik zaznaczył, że przeniósł się on do nowego budynku obok katedry²⁶⁶. W ten sposób duchowny bez wątpienia poprawił swoje warunki mieszkaniowe, ale stworzył też trudności w nieskrępowanym wejściu osób postronnych do jego miejsca zamieszkania. W tym dniu TW „Jurek” przekazał wspomnianemu funkcjonariuszowi dokument opisujący sytuację konfliktową w diecezji wrocławsko-szczecińskiej. 24 lipca poinformował natomiast SB o zaplanowanym na przełom lipca i sierpnia VI Zgromadzeniu ŚRK w Vancouver (Kanada)²⁶⁷. Wspominał m.in. o skierowanych przeciwko ZSRS ulicznych protestach i spotkaniu zorganizowanym przez „Solidarność”, którego efektem była próba wniesienia elementu polskiego do uchwalanych dokumentów. Sprawa ta upadła dzięki interwencji przedstawicieli delegacji PAKP. Wśród innych spraw wymienił podniesienie kwestii wykorzystywania szpitali psychiatrycznych w ZSRS jako miejsc odosobnienia i represji osób niewygodnych dla władz. Skrytykował też delegację polską jako nieprzygotowaną do wyjazdu, nieposiadającą informacji o osobach mogących wejść do władz i nieznającą podstawowych dokumentów będących przedmiotem dyskusji. Krytyce poddał bp. Szymona za jego „nocne wypad” i przedłużenie w drodze powrotnej pobytu w Moskwie. Bp Sawa zalecał władzom zwrócenie uwagi metropolicie Bazylemu i bp. Szymonowi, aby w czasie uroczystości nie używali języka ukraińskiego, ponieważ mogło to mieć negatywny wydźwięk wśród wyznawców.

11 stycznia 1984 r. TW „Jurek” doniósł płk. Wójcikowi, że na Synodzie w grudniu 1983 r. abp Bazyli poinformował biskupów o zainteresowaniu władz państwowych nawiązaniem kontaktów między Kościołem prawosławnym w Polsce i ZSRS²⁶⁸. Zapowiedział też podjęcie takich starań, co zostało przyjęte pozytywnie. Oceniając metropolitę, stwierdził, że chociaż publicznie wypowiadał się on negatywnie o Kościele rzymskokatolickim, to w rzeczywistości utrzymywał kontakty z duchownymi i zakonnikami tego wyznania. Opowiedział też o swoich zastrzeżeniach do prezesa ChSS w Warszawie, który według niego nie dostrzegał prawosławia, nie udostępniając mu wydawnictw tej organizacji. Prezes koła ChSS w Białymstoku Czykwin zgodził się z sugestią zorganizowania sesji naukowej na temat współżycia różnych kultur, w tym m.in. poglądów Kościoła prawosławnego na ekumenizm. Porozumiał

²⁶⁶ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 8 VII 1983 r. sporządzona w Warszawie, 11 VII 1983 r., k. 125v.

²⁶⁷ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 24 VIII 1983 r. sporządzona w Warszawie, 25 VIII 1983 r., k. 126–128v.

²⁶⁸ AIPN, 0712/49, t. 2, Notatka płk. Jana Wójcika ze spotkania z TW „Jurkiem” 11 I 1984 r., styczeń 1984 r., k. 141–142; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 11 I 1984 r. sporządzona w Warszawie, styczeń 1984 r., k. 136–137.

się on z bp. Jeremiaszem²⁶⁹ i bp. Edwardem Ozorowskim²⁷⁰, ten drugi jednak odmówił udziału, stwierdzając, że prawosławie pozostawało w ręku władz. TW „Jurek” wspominał o próbie podniesienia kwestii stanu prawnego unitów w ZSRS przez Watykan na spotkaniu z przedstawicielami Kościołów prawosławnych w 1980 r. Przeciwno ich udziałowi w dialogu wypowiedziały się wszystkie delegacje. Przybyli oni także na kolejne spotkanie w Monachium w 1983 r., przeciwko czemu delegacja rumuńska złożyła oficjalny protest. Do bp. Sawy dotarła wiadomość o planach kurii wyświęcenia nowego biskupa. TW „Jurek” zaproponował też umożliwienie wyjazdu za granicę w celu kontynuowania studiów po ukończeniu ChAT: Janowi Fiedorcukowi, Janowi Pirucie i Leonidowi Szeszce.

TW „Jurka” nieodmiennie niepokoiła rola abp. Bazylego w polskim Kościele prawosławnym²⁷¹. Także podczas spotkania odbytego 21 lutego 1984 r., nawiązując do sytuacji w PAKP, stwierdził, że nie ma nadziei, aby metropolita zrezygnował sam ze sprawowanej funkcji, w związku z czym jako najwłaściwsze rozwiązanie proponował cofnięcie mu nieuzasadnionego kredytu zaufania przez Urząd ds. Wyznań. Miało to w efekcie doprowadzić do opowiedzenia się biskupów za odejściem abp. Bazylego. Wskazał na konflikt w PSD w Jabłecznej (studenci opuszczali seminarium) i w Siemiatyczach (spór wikariusza z proboszczem). 12 kwietnia 1984 r. TW „Jurek” przekazał SB informacje o niedawnych obradach Synodu Kościoła prawosławnego, podczas których dyskutowano o uroczystościach 40-lecia PRL i udziale w nich duchowieństwa, położeniu kamienia węgielnego w Supraślu oraz spotkaniu Komisji Teologicznej prawosławno-rzymskokatolickiej na Krecie²⁷². Synod został przez niego określony jako „wojujący”, gdyż rozpatrywano na nim drobiazgi, a pomijano sprawy istotne dla Kościoła. Skrytykował działalność bp. Jeremiasza, nieposiadającego doświadczenia niezbędnego dla duchownego. Wspominał o zorganizowanych grupach mających przybyć do Supraśla z Holandii, Finlandii i Szwajcarii oraz o wysłaniu architekta Jerzego Kuźmianki do Grodna i Wilna w celu zapoznania się z cerkwią w Małomieżynkowie, identyczną z odbudowywaną w Supraślu. Komentując Tydzień Modlitw Ekumenicznych w diecezji, wskazał na nieufność środowiska prawosławnego

²⁶⁹ Bp Jeremiasz to wspomniany Jan Anchimiuk.

²⁷⁰ Bp. Edward Ozorowski, ur. 1 V 1941 r. w Wólce-Przedmieściu k. Białegostoku, ukończył Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku i w 1964 r. przyjął święcenia kapłańskie w prokatedrze białostockiej. Studiował na KUL, w 1970 r. po obronie doktoratu został adiunktem w ATK w Warszawie. Wykładał w Diecezjalnym Ośrodku Kształcenia Soborowego w Białymstoku. 29 IV 1979 r. konsekrowany w Białymstoku na biskupa tytularnego Bitetto i pomocniczego w archidiecezji. Dzień później został wikariuszem generalnym, a 19 VI 1979 r. rektorem AWSD (*Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945–1980*, oprac. E. Ozorowski, Białystok 1981, s. 91–92).

²⁷¹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 21 II 1984 r. sporządzona w Warszawie, 23 II 1984 r., k. 139–139v.

²⁷² AIPN, 0712/49, t. 2, Notatka płk. Jana Wójcika ze spotkania z TW „Jurkiem” 12 IV 1984, 18 IV 1984 r., k. 100–101; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 12 IV 1984 r. sporządzona w Warszawie, 18 IV 1984 r., k. 140–141v.

do katolików, którzy zarzucali wyznawcom prawosławia współpracę z władzami. Później też zaatakował metropolitę za utworzenie parafii w Grabarce, a nieobsadzanie parafii w Rajsku i Czarnej Cerkiewnej.

23 sierpnia 1984 r. płk Wójcik poinformował TW „Jurka” o zaprzestaniu z nim kontaktów z powodu przeniesienia do innych obowiązków. Jako nowego funkcjonariusza prowadzącego przedstawił wówczas chor. Krzysztofa Sochę²⁷³. Podczas spotkania odchodzący oficer prowadzący uzyskał jeszcze m.in. wiadomości o rozmowie bp. Sawy z dyrektorem Urzędu ds. Wyznań, podczas której jako sposób uzdrowienia sytuacji w PAKP TW „Jurek” wskazał usunięcie syna metropolity z zajmowanych stanowisk i dokonanie zmian w kierownictwie Kościoła. Ponadto poinformował SB o przebiegającej zgodnie z planem odbudowie klasztoru w Supraślu, której koszt wyniósł na 1 mld zł, z czego połowę pokrywało Ministerstwo Kultury i Sztuki²⁷⁴.

11 grudnia 1984 r. TW „Jurek” przekazał chor. Sosze doniesienie o sytuacji w PAKP przed zbliżającym się Synodem Biskupów Kościoła prawosławnego. Uważał, że w związku z konfliktem z wiernymi w Łodzi powinno dojść do zawieszenia bp. Szymona. Funkcjonariusz przekonał informatora, iż pomimo niechęci do wspomnianego hierarchy nie powinien angażować się w sprawę „wykończenia” go. Wspominał nawet o pogłoskach, że to właśnie bp Sawa podsycił tamtejszy konflikt w celu pozbycia się ewentualnego konkurenta do godności metropolity. Wobec takiego postawienia sprawy TW „Jurek” obiecał stanąć w obronie bp. Szymona, gdyby ktoś przypuścił na niego atak. Ostatecznie uzgodniono, że będzie on jedynie domagał się, aby Synod zobowiązał łódzkiego biskupa do wydalenia z diecezji ks. Michała Szłagi²⁷⁵. Podczas spotkania omówiono też pogarszającą się sytuację w klasztorze w Jabłecznej i nieumiejętną politykę kadrową bp. Adama w diecezji przemyskiej. TW „Jurek” wspominał również o przyjeździe grupy młodzieży prawosławnej z Helsinek, przygotowywanej poprzez „Orbis” pielgrzymce około czterdziestu osób do Palestyny i niepotwierdzeniu przez Metropolitalną Komisję Kontroli zarzutów o rzekomych nadużyciach finansowych w parafii łódzkiej. Jednym z planowanych po tym spotkaniu przedsięwzięć było za-

²⁷³ Krzysztof Socha (1943–2002), ur. w Warszawie, chor./ppor. Przebieg służby: inspektor Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 2 XI 1970 r.; inspektor Wydziału VI Departamentu IV SB MSW – od 21 XII 1984 r. Zwolniony ze służby na własną prośbę (aspekt materialny) 31 VIII 1989 r. (AIPN, 0604/1253, Teczka personalna Krzysztofa Sochy).

²⁷⁴ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka ze spotkania 23 VIII 1984 r. sporządzona w Warszawie, 27 VIII 1984 r., k. 143–143v.

²⁷⁵ Ks. Michał Szłaga, ur. w 1953 r., wyświęcony 15 VIII 1974 r., proboszcz w Szczecinku i Bobolicach oraz w Koszalinie (1977–1981), ksiądz diecezji łódzko-poznańskiej, od 1985 r. proboszcz w Malczycach i Samborzu, w latach 1989–2001 p.o. proboszcz w Studzionkach (S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski...*, s. 217). Pozyskany do współpracy 12 VIII 1975 r. jako TW „Szymon” „na podstawie dobrowolności” do monitorowania kleru prawosławnego (sprawa obiektowa „Bizancjum”) przez Wydział IV KW MO w Łodzi. Potem na kontakcie KW MO w Koszalinie. 2 II 1987 r. materiały przesłano do RUSW w Środzie Śląskiej, a 10 VIII 1987 r. przekazano do Wydziału IV WUSW we Wrocławiu (AIPN, Kartoteka odtworzeniowa Biura „C „MSW, Karta EO-4/77, wypis).

lecenie nakłonienia TW „Włodzimierza” do właściwego wykorzystania ks. Abła Popławskiego (tzn. skierowania go do Jabłecznej)²⁷⁶.

Kwestię klasztoru w Jabłecznej TW „Jurek” podniósł ponownie podczas spotkania z funkcjonariuszem SB 17 stycznia 1985 r. Wskazał na przeciążenie rektora dodatkowymi zajęciami, który z tego powodu rzadko bywał w seminarium, oraz ubolewał nad niskim poziomem intelektualnym dojeżdżających wykładowców. Skrytykował dosadnie namiestnika klasztoru. Wymienił także potencjalnych kandydatów do objęcia w przyszłości sakry biskupiej, do których zaliczył Igora Chlabicza, Mirona Chodakowskiego, Abła Popławskiego i Bazylego Doroszkiewicza (bratanka metropolity). TW „Jurek” poruszył również sprawę funkcjonowania Sekcji Prawosławnej w strukturze ChAT, podkreślając swoje rozczarowanie niepodjęciem przez MSW działań zmierzających do powołania tam Wydziału Teologii Prawosławnej i uregulowania sprawy zatrudnienia części prawosławnych pracowników wykładających „honorowo” (czyli bez zapłaty). Zagroził nawet wycofaniem się z pracy dydaktycznej, jednak po ripoście funkcjonariusza, obracającego jego utyskiwania w żart i wskazaniu metropolity jako osoby odpowiedniej do interwelowania, wycofał się z wcześniejszego stanowiska. W konkluzji notatki ze spotkania przekazane informacje postanowiono wykorzystać w sprawie obiektowej „Bizancjum” oraz zainteresować sytuacją w Jabłecznej Urząd ds. Wyznań²⁷⁷

Jak doniósł 8 maja TW „Jurek”, od kwietnia 1985 r. jako wkładka do „Tygodnika Polskiego” w województwie białostockim ukazywał się „Tygodnik Podlaski Prawosławie” w nakładzie 2,5 tys. egzemplarzy. Był to wynik starań bp. Sawy, który przez miejscowy Oddział ChSS (90% prawosławnych) wymógł na prezesie tej organizacji zgodę na druk wkładki. Pod jego patronatem w Białymstoku powstała redakcja, w skład której wchodził ks. Fiedorczyk, Ała Matreńczyk i bracia Mironowiczowie. Opracowane przez nich materiały przekazywano do Warszawy. TW „Jurek” uwypuklił swoją troskę o to, aby treść artykułów zamykała się w problematyce religijno-społecznej. Doniósł też o planowanym na początek czerwca w Opolu posiedzeniu Komitetu Koordynacyjnego ds. Dialogu pomiędzy prawosławiem i Kościołem rzymskokatolickim. Przytoczył opinie o jałowości obrad tego gremium ze względu na fundamentalne rozbieżności w sprawach chrztu, bierzmowania i eucharystii. Wspomniał również o planach zmian statutu Kościoła prawosławnego przez metropolitę Bazylego, sugerując, że hierarcha chciał z niego wykreślić te postanowienia, których nie respektował. TW „Jurek” ostrzegał SB przed wzrostem absolutyzmu Bazylego i pogłębianiem się anarchii oraz poprosił o znalezienie mu obiektywnego recenzenta dorobku naukowego, gdyż zależało mu na uzyskaniu stopnia profesora, a Senat ChAT od pozytywnej recenzji uzależnił podjęcie dalszych kroków w tym kierunku. Informator zauważył, że

²⁷⁶ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 11 XII 1984 r. sporządzona w Warszawie, 15 XII 1984 r., k. 148–149v.

²⁷⁷ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 17 I 1985 r. sporządzona w Warszawie, 18 I 1985 r., k. 150–153.

po audycji Radia Wolna Europa, w której nazwano go „czerwonym biskupem”, nastąpił bojkot jego osoby przez kręgi katolickie. Wskutek lojalności wobec władz znalazł się więc w sytuacji bez wyjścia, gdyż nikt z uczelni nie chciał się podjąć recenzji jego dokonań naukowych. Zalecenia związane z tym doniesieniem dotyczyły wykorzystania go w sprawie obiektowej, poinformowania Wydziału IV WUSW w Białymstoku o ustaleniach dotyczących „Tygodnika Podlaskiego” i wpłynięcia przez agenturę usytuowaną w Synodzie Biskupów, aby nie dopuściła do zmian statutu²⁷⁸.

27 września 1985 r. funkcjonariusze SB przeprowadzili z TW „Jurkiem” rozmowę w celu przekonania go do udzielenia wywiadu prasie białostockiej, w którym zdementowałby na podstawie wyników sekcji pogłoski o zabójstwie ks. Piotra Popławskiego²⁷⁹. Bp Sawa odmówił jednak, argumentując, że duchowny ten należał do diecezji warszawsko-bielskiej i był podległy abp. Bazylemu. Na polecenie metropolity zajął się natomiast pogrzebem, na przekór opiniom o samobójstwie i protestom przeciw pochowaniu go w poświęconej ziemi. Niewyjaśnienie okoliczności śmierci duchownego doprowadziło do gorszących zajęć, kiedy ks. Aleksander Wysocki z Klejnik publicznie przed katedrą w Białymstoku do setek osób wykrzykiwał, że bp Sawa i ks. Aleksander Chilimoniuk „kupieni zostali przez UB”, aby nie mówili na temat śmierci Popławskiego, mimo że powszechnie wiadomo było o jego samobójstwie.

26 września TW „Jurek” odprawił z kwitkiem dziennikarzy agencji zachodnich proszących o wywiad i zakazał duchowieństwu swej diecezji [!] udzielania komukolwiek wywiadu na ten temat. W związku z tymi faktami nie mógł również spacyfikować nastrojów poprzez odpowiadający życzeniom władz wywiad dla koncesjonowanej prasy lokalnej. Publiczne przyznanie się w prasie, iż wiedział o samobójstwie, zaszkodziłoby mu także wśród społeczności prawosławnej.

Ostatecznie ustalono z TW „Jurkiem” rozwiązanie kompromisowe, polegające na tym, że miał zgłosić się do niego dziennikarz i zostawić pytania, na które on udzieli pisemnej odpowiedzi po konsultacji z abp. Bazylim. Skłoniono także bp. Sawę do na-

²⁷⁸ AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja TW „Jurka” z 8 V 1985 r. opracowana przez Krzysztofa Sochę, 10 V 1985 r., k. 143–146; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 8 V 1985 r. sporządzona w Warszawie, 10 V 1985 r., k. 158–161.

²⁷⁹ Ks. Piotr Popławski, ur. 17 VII 1941 r. we wsi Przechody na Białostocczyźnie, absolwent PSD (1960) i warszawskiej ChAT (1964). Od 1968 r. do śmierci proboszcz w Narwi. Zaginął 15 VI 1985 r., ciało znaleziono 20 VI 1985 r. w lesie koło Zabłudowa. Według przyjętej wówczas wersji miał popełnić samobójstwo przez powieszenie. Prokuratura Rejonowa w Białymstoku 25 IX 1985 r. umorzyła śledztwo w sprawie śmierci ks. Popławskiego. Pomiedzy 1989 a 1991 r. sprawą tą zajmowała się Sejmowa Komisja Nadzwyczajna do Zbadania Działalności MSW, lecz nie sformułowała żadnych wniosków personalnych (A. Panasiuk, *Wśród nocnej ciszy (fragment)*, „Pismo Kulturalne” 2007, nr 3–4 (16–17); *Raport Rokity. Sprawozdanie Sejmowej Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW*, wstęp J. Rokita, posłowie A. Dudek, Kraków 2005, s. 25, 163; *Prawosławne Seminarium Duchowne. 50 lat...*, s. 74). W inwentarzu akt WUSW w Białymstoku i dzienniku rejestracyjnym tej jednostki figuruje jako TW „Cygan”, zarejestrowany 9 X 1970 r. pod numerem 7742 przez Wydział IV SB KW MO w Białymstoku. Wyrejestrowany w związku ze śmiercią (AIPN Bi, Dziennik rejestracyjny WUSW w Białymstoku, poz. 7742; AIPN Bi, Inwentarz akt WUSW w Białymstoku dotyczący materiałów o sygn. I, poz. 6255).

tychmiastowego porozumienia się z metropolitą, który zabronił mu jednak jakichkolwiek kontaktów z prasą. W tej sytuacji ustalono z naczelnikiem Wydziału IV WUSW w Białymstoku, że 30 września ukaże się artykuł na podstawie rozmowy z prof. Marią Byrdy, nadzorującą sekcję zwłok. TW „Jurek” jako odpowiedzialnego za nadanie rozgłosu całej sprawie wskazał przyjaciela zmarłego – ks. Abła Popławskiego z Przemyśla, który wyjechał do Monachium. Jak odnotowano a aktach SB, w wersję o samobójczej śmierci męża nie wierzyła nadal żona duchownego, która opowiadała wszystkim, że było to zabójstwo na tle rabunkowym²⁸⁰.

Kolejne spotkanie z TW „Jurkiem”, z którego sprawozdanie 20 listopada 1985 r. sporządził chor. Socha, dotyczyło anonimów mających zdyskredytować bp. Szymona (bp Sawa stwierdził, że autorem musiał być któryś z duchownych) oraz normalizowania się sytuacji w parafii prawosławnej w Gdańsku. Informator scharakteryzował także ks. Jerzego Tofiluka²⁸¹, któremu pomógł po ukończeniu studiów pozostać w ChAT. Nawiązując do śmierci ks. Popławskiego, wspomniał o malejącym zainteresowaniu zachodnich korespondentów tą sprawą, nie miał też informacji, aby na terenie parafii diecezji białostocko-gdańskiej przebywał w związku z tym zdarzeniem ktokolwiek z zagranicy²⁸².

3 stycznia 1986 r. podczas spotkania w Radzie Państwa minister Adam Łopatka zwrócił się do bp. Sawy o ustalenie terminu wizyty w Polsce patriarchy moskiewskiego. Zaznaczył, że dostojny gość wyraził chęć przyjazdu do Białegostoku i w związku z tym trzeba wskazać ważną uroczystość kościelną, uzasadniającą przyjazd. TW „Jurek” uznał, że najodpowiedniejszy będzie październik lub wrzesień, kiedy planowano wmurowanie krzyża w budowanej świątyni, lub wiosna 1987 r., gdy miano ją oddawać do użytku. Był jednak zaskoczony, że wizyta koncentrowała się wokół Białegostoku i odczuwał to jako zignorowanie metropolity Bazylego przez patriarchat moskiewski. Przy okazji wspomniano o nieudanej próbie zorganizowania pielgrzymki do Jerozolimy, odwołanej w związku z wyjaśnieniem „Orbisu”, że może umożliwić transport pielgrzymów tylko do Tel Awiwu. TW „Jurek” wspomniał także, iż w rozmowie z wojewodą udało mu się pokonać przeszkody ze strony władz polityczno-administracyjnych w Białymstoku co do budowy nowej świątyni w tym mieście o kubaturze znacznie większej niż założona w planach²⁸³.

²⁸⁰ AIPN, 0712/49, t. 3, Notatka służbowa z rozmowy z TW „Jurkiem”, 28 IX 1985 r., k. 112–113; AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Notatka służbowa ze spotkania 27 IX 1985 r. sporządzona w Warszawie, 28 IX 1985 r., k. 164–166.

²⁸¹ Ks. Jerzy Tofiluk, ur. 20 XI 1957 r. w Szczecinku, w 1978 r. ukończył PSD w Jabłecznej, absolwent warszawskiej ChAT (1981), wyświęcony 27 IX 1981 r. Wikariusz w katedrze metropolitalnej w Warszawie, od 15 VIII 1987 r. rektor PSD w Warszawie (G. Polak, *Kto jest kim w Kościele?*..., s. 451).

²⁸² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 20 IX 1985 r., k. 167–169.

²⁸³ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 22 I 1986 r., k. 170–172.

17 kwietnia 1986 r. TW „Jurek” informował SB o planowanej na 20 maja w Białymstoku Międzynarodowej Pokojowej Sesji Młodzieżowej²⁸⁴. Patronowali jej Białostocki Komitet Obrońców Pokoju i Kościół prawosławny. Spodziewano się przybycia delegacji młodzieży ze Szwajcarii, Egiptu, Grecji, Finlandii, ZSRS, Czechosłowacji, Jugosławii i Bułgarii. W dniach poprzedzających sesję goście mieli odwiedzić klasztor na Grabarce, Białowieżę i wziąć udział w przeglądzie chórów w Hajnówce. Podczas rozmowy z chor. Sochą informator nawiązał ponownie do planowanej rok wcześniej wycieczki do Jerozolimy. Wiązało się to z pismem otrzymanym od przeora klasztoru w Getsemani, w którym określił on czas przyjazdu gości z Polski na 5–15 sierpnia. Chęć przyjęcia na audyencji pielgrzymów z Polski wyraził też patriarcha Jerozolimy. Z TW „Jurkiem” rozmawiano także o projekcie statutu Bractwa Prawosławnego. Zgodził się on ze wszystkimi sugestiami funkcjonariusza SB w sprawie poprawek oraz obiecał wpłynąć na komitet założycielski w celu wykreślenia wskazanych przez niego zapisów. Do planowanych w związku z uzyskanymi wiadomościami przedsięwziąć zaliczono zorganizowanie przez Wydział IV SB WUSW w Białymstoku operacyjnego zabezpieczenia sesji pokojowej i przygotowanie informacji dla KGB ZSRS odnośnie możliwości wyjazdu grupy do Jerozolimy.

22 kwietnia 1986 r. odbył się Synod Biskupów PAKP w Warszawie, na którym według TW „Jurka” jako jeden z najważniejszych problemów omawiano powołanie nowej diecezji na terenie tzw. Podlasia²⁸⁵. Abp Bazyli poinformował nawet zebranych, że załatwił już zgodę władz (bez wcześniejszej zgody Synodu). Metropolita nie potrafił jednak odpowiedzieć na pytania o celowość takiego kroku. Ponadto zaproponował likwidację PSD w Warszawie i przeniesienie go do klasztoru w Jabłecznej (dodatkowo miano tam utworzyć prywatno-kościelne liceum ogólnokształcące). Po kłótniach biskupi nie zaakceptowali tego pomysłu, a bp Jeremiasz poruszył sprawę maszyn poligraficznych otrzymanych z zagranicy i ich wykorzystania, na co abp Bazyli wpadł w furję (wykorzystywać je miał jego syn Jerzy Doroszkiewicz do celów prywatnych). Synod podsumowano jako przebiegający w atmosferze kłótni, wyzwisk i hysterii.

TW „Jurek” przekazał chor. Sosze informację o pobycie w połowie września w Białymstoku dwudziestoosobowej pielgrzymki duchownych i świeckich Prawosławnego Kościoła Stanów Zjednoczonych pod kierownictwem metropolity Teodozjusza. Zaproponował on bp. Sawie nawiązanie współpracy przez parlamentarzystów Polski i USA wyznania prawosławnego. Odnośnie do tego zagadnienia pojawiła się w dokumencie adnotacja, że w Polsce jedynym prawosławnym posłem na Sejm był Eugeniusz Czykwin (członek Rady Krajowej PRON i Prezydium Rady Wojewódzkiej

²⁸⁴ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 17 IV 1986 r. sporządzona w Warszawie, 24 IV 1986 r., k. 173–174; AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja TW „Jurka” przekazana ppor. Krzysztofowi Sosze 17 IV 1986 r., 24 IV 1986 r., k. 50–51.

²⁸⁵ AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja sporządzona na podstawie materiałów przekazanych przez TW „Jurka” 23 IV 1986 r., 24 IV 1986 r., k. 53–54.

tej organizacji w Białymstoku), pełniący jednocześnie funkcję przewodniczącego Oddziału Wojewódzkiego ChSS w Białymstoku. Na zakończenie TW „Jurek” stwierdził, że nie wiedział, ilu kongresmanów wyznania prawosławnego działało w USA²⁸⁶.

20 listopada 1986 r. TW „Jurek” doniósł opiekunom z SB, że na zaproszenie patriarchy Dymitriosia udawała się do Konstantynopola delegacja PAKP. W jej skład weszli metropolita Bazyli, bp Sawa i bp Jeremiasz oraz ks. Szydłowski. Kolejnym etapem podróży była Genewa. Według niego wyjazd miał na celu urobienie polskiego Kościoła prawosławnego i pozyskanie go do popierania dialogu prowadzonego przez Konstantynopol z Kościołami chrześcijańskimi, o co tamtejszy ośrodek rywalizował z Moskwą. W okresie tym ostatecznie upadła też sprawa utworzenia w Białymstoku Bractwa Prawosławnego (bp Sawa cofnął swoje błogosławieństwo dla pomysłu). Zamiast tamtego projektu pozostawała chętnym praca w OW ChSS.

Kolejną omówioną przez TW „Jurka” sprawą było zorganizowanie w sierpniu przez młodzież pierwszej pielgrzymki na św. Górę Grabarkę. Chociaż władze nie wyraziły na nią zgody, uczestnicy, korzystając z wyjazdu bp. Sawy do Finlandii, przez Bielsk Podlaski, Kleszczele, Czeremchę udali się w trasę. Drogę ich udokumentowała SB, a główni organizatorzy zostali wylegitymowani. Ponownie wrócono do tego tematu podczas wizyty bp. Sawy u wojewody. Chociaż nie podjęto ostatecznej decyzji, to według TW „Jurka” wojewoda przychylił się do zalegalizowania tego typu przejawów religijności osób prawosławnych. Co do działalności ChAT, TW „Jurek” stwierdził, że nie będzie ponownie ubiegać się o stanowisko prorektora z powodu zdominowania tej uczelni przez protestantów, którzy utrudniali według niego prowadzenie przewodów naukowych przez prawosławnych²⁸⁷.

W styczniu 1987 r. TW „Jurek” przekazał chor. Sosze informacje o wizycie u niego pracowników ambasady USA. W jej trakcie mieli oni stwierdzić, że tak ich, jak i ambasadę Wielkiej Brytanii interesowała kwestia wyznaniowa w Polsce, w tym przestrzeganie swobód religijnych, wprowadzenie religioznawstwa w szkołach i budownictwo sakralne. Chodziło im także o relacje pomiędzy Kościołem katolickim i innymi wyznaniem, życie parafialne i problemy władz diecezjalnych w kontaktach z przedstawicielami państwa. Swoje zainteresowanie uzasadniali normalizacją stosunków między Polską i USA oraz koniecznością – w związku z dalszą ich poprawą – rozpoznania sytuacji na miejscu. Złożyli oni wizytę także bp. Edwardowi Kisielowi²⁸⁸ oraz odwiedzili prawosławne parafie w Białymstoku i Supraślu. TW „Jurek”

²⁸⁶ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 1 X 1986 r. sporządzona w Warszawie, 3 X 1986 r., k. 189.

²⁸⁷ AIPN, 0712/49, t. 3, Informacja TW „Jurka” przekazana ppor. Krzysztofowi Sosze 20 XI 1986 r., 26 XI 1986 r., k. 10–12.

²⁸⁸ Bp Edward Kisiel (1918–1993), ur. w Jundziłowie na Brzławszczyźnie, uczył się w gimnazjum w Dziśnie i Pińsku, w 1937 r. wstąpił do Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Wilnie. Podczas okupacji niemieckiej aresztowany (3 III 1942) i umieszczony w więzieniu na Łukiszkach. Uciekł z transportu na roboty do Niemiec i ukrywał się w Łazniewie, gdzie kończył studia teologiczne.

wspominał też o powrocie ks. Abła Popławskiego z RFN, który zgodził się przyjechać do Polski pod warunkiem skierowania go do klasztoru w Jabłecznej i objęcia tam funkcji namiestnika. Początkowo metropolita mianował go jednak jedynie jego pomocnikiem. Informator skrytykował Michała Dudzica – jako „cwaniaczka, hochsztaplera, o bardzo przeciętnym intelekcie”. Na zakończenie sprawozdania wspominał o planowanej wizycie w Białymstoku dyrektora Urzędu ds. Wyznań Grzegorza Rydlewskiego, do której nie doszło, gdyż został on zabrany przez syna metropolity ks. Jerzego Doroszkiewicza, który wywiózł go na dwudniowy weekend. TW „Jurek” określił to jako początek korumpowania nowego dyrektora przez metropolię prawosławną.

W podsumowaniu notatki uzyskane od TW „Jurka” informacje dotyczące pracowników ambasad amerykańskiej i brytyjskiej postanowiono przekazać wydziałom Departamentu II MSW. W sprawach lokalnych zamierzano zainspirować Wydział IV WUSW w Białej Podlaskiej do nawiązania dialogu operacyjnego z ks. Ablem Popławskim²⁸⁹.

W kwietniu 1987 r. TW „Jurek” opisał dla SB wydarzenia po śmierci ihumenii Barbary Grosser²⁹⁰ w klasztorze prawosławnym na Grabarce²⁹¹. Według niego przybyły tam metropolita Bazyli zażądał od nowo mianowanej przełożonej okazania spisu majątku, a następnie zabrał całą pokazaną mu obcą walutę i biżuterię. Przed wyjazdem zastrzegł, że jeżeli dojdzie do jakiegokolwiek „przecieku”, zostanie ona wyrzucona z klasztoru i oskarżona o malwersację. Ostatecznie po namyśle nowa ihumenia powiedziała o tym spowiednikowi, a ten przekazał informację TW „Jurkowi”, któremu SB poleciła ustalić, jak duży krąg osób wiedział o zabraniu klasztornego majątku przez metropolitę. W zależności od tego miano określić dalszy sposób wykorzystania tej informacji.

W tym samym okresie TW „Jurek” scharakteryzował dla aparatu bezpieczeństwa proces tworzenia SYNDESMOS-u, międzynarodowej organizacji młodzieży prawosławnej²⁹². Szczególnie dużo miejsca poświęcił sporowi o wybór na jej przewodniczą-

14 II 1943 r. przyjął w Warszawie święcenia kapłańskie z rąk biskupa pińskiego Kazimierza Bukraby. Po przedostaniu się do Białegostoku wikariusz w Czarnej Wsi i Uhowie, od 1945 r. prefekt parafii św. Rocha w Białymstoku, w latach 1957–1976 archidiecezjalny wizytator nauki religii, od 1971 r. kanclerz kurii arcybiskupiej, 15 I 1976 r. wybrany na wikariusza kapitulnego archidiecezji w Białymstoku, 3 V 1976 r. został jej administratorem (T. Krahel, *Edward Kisiel (1918–1993) – arcybiskup, pierwszy metropolita białostocki* [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyński*, z. 1, Białystok 2002, s. 68–70).

²⁸⁹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 26 I 1987 r., k. 191–194.

²⁹⁰ Ihumenia Barbara (Wiera) Grosser (1908–1986), ur. w Ostrogu na Wołyniu, śluby zakonne złożyła w 1960 r., do klasztoru na Grabarce przybyła w 1961 r., początkowo była skarbnikiem, a od 1962 do 1986 r. przełożoną monasteru na Grabarce, w 1965 r. podniesiona do godności ihumenii (ks. D. Sawicki, *Grabarka. Monaster na Świętej Górze*, Białystok 2007, s. 121–122).

²⁹¹ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 14 IV 1987 r., k. 195.

²⁹² AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 23 IV 1987 r., k. 197–199.

cego działacza młodzieżowego z Francji – Aleksego Struwego. Z inicjatywy delegatów ZSRS kandydaturze tej przeciwstawiali się również przedstawiciele pozostałych państw bloku komunistycznego. Ostatecznie jednak zmieniono zdanie, a nawet zaproszono go do udziału w spotkaniu młodzieży prawosławnej na Grabarce 16–17 maja. Z pomniejszych spraw TW „Jurek” wspominał o finalizowaniu odkładanej od roku pielgrzymki do Jerozolimy i o konflikcie w parafii Siemiatycze.

Wśród planowanych przez SB na podstawie doniesienia przedsięwzięć znalazło się wykorzystanie informacji na temat SYNDESMOS-u do opracowania odpowiedzi na pismo KGB ZSRS, a Wydział IV WUSW w Białymstoku miał dokonać bliższego rozpoznania Aleksego Struwego podczas jego pobytu na Białostocczyźnie.

Podczas kolejnego spotkania TW „Jurek” poinformował oficera SB o przylocie do Polski 12 maja 1987 r. Aleksego Struwego, przewodniczącego SYNDESMOS-u. Miał się on zatrzymać w Podkowie Leśnej, skąd następnego dnia planowano wyjazd do Białegostoku i spotkanie z bp. Sawą. Po dwóch dniach pobytu przewidywano jego podróż do Grabarki na zjazd młodzieży prawosławnej. Z TW „Jurkiem” omówiono też stan przygotowań do konferencji pokojowej, organizowanej przez diecezję prawosławną w Białymstoku. Zasugerowano mu włączenie do przygotowywanej pokojowej rezolucji nowych inicjatyw gen. Jaruzelskiego, przedstawionych na II Kongresie PRON. Konferencja była rozreklamowana dzięki poparciu wojewody i I sekretarza KW PZPR. Organizatorów zapewniono o ukazaniu się informacji na jej temat w prasie centralnej i Dzienniku TV. Funkcjonariusz SB podczas rozmowy powrócił do przekazanej wcześniej przez TW „Jurka” informacji o zagarnięciu przez metropolitę kosztowności będących własnością klasztoru na Grabarce. W wyniku wspólnych ustaleń postanowiono opracować przez Biuro „W” anonimowy list, który za radą „Jurka” miał być wysłany ze stemplem pocztowym Łomży, gdyż mieszkali tam dwie córki s. Lidii z tego klasztoru (mogła opowiadać im o tym wydarzeniu). Na zakończenie TW „Jurek” otrzymał zadanie sporządzenia relacji z konferencji oraz na podstawie rozmów z Aleksym Struwem – jego charakterystyki²⁹³.

W październiku 1987 r. TW „Jurek” złożył SB relację ze zorganizowanego 30 września 1987 r. Synodu Biskupów PAKP, poświęconego 1000-leciu chrztu Rusi. W jego trakcie zadecydowano o zorganizowaniu uroczystych jednorazowych nabożeństw w każdej z diecezji oraz o wysłaniu delegacji w składzie abp Bazyli, abp Sawa i ks. Anatol Szydłowski na uroczystości centralne w Moskwie. TW „Jurek” przekazał też SB propozycję złożoną metropolicie warszawskiemu przez goszczącego w Polsce metropolitę mińskiego i słuckiego Filareta, dotyczącą utworzenia w Moskwie i Warszawie (lub Białymstoku) tzw. świątyń wymiennych. Polegać to miało na udostępnieniu własnych świątyń duchownym z drugiego kraju. Według TW „Jurka” biskupi uznali

²⁹³ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja sporządzona w Warszawie, 15 V 1987 r., k. 202–204.

to za manewr taktyczny rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, mający na celu pozbycie się polskiego pośrednictwa w kontaktach z Kościołem rzymskokatolickim. Informator zrelacjonował także fatalną sytuację ks. Jerzego Tofiluka, nowego rektora PSD w Warszawie. Nie miał on praktycznie żadnego wpływu na finanse podległej mu formalnie jednostki, z konta której pieniądze pobierał podobno syn metropolity. TW „Jurek” opowiedział o swoim spotkaniu z abp. Bazylim, zdenerwowanym rozmową z ministrem Władysławem Lorancem, który poinformował go o wątpliwościach KC PZPR co do możliwości kontrolowania przez niego podległego mu Kościoła. Komentując to, metropolita miał oświadczyć, że sam nie zrezygnuje z zajmowanego urzędu, a jeśli władze go zdejmą, to powinien tę funkcję objąć abp Sawa [!]. W tym wypadku nie wiadomo jednak, czy była to relacja informatora, czy jego kreacja, by dać do zrozumienia swym mecenasom z SB, jaką widzi dla siebie rolę w przyszłości. Przekazane informacje trafiły do sprawy obiektywnej „Bizancjum”²⁹⁴.

Ostatnia informacja dotycząca TW „Jurka”, znajdująca się w cytowanym zbiorze, pochodzi z 27 listopada 1987 r. Dzień wcześniej spotkał się on z por. Sochą, któremu przekazał wiadomość uzyskaną od metropolity o przybyciu do Polski bp. Claudia z Włoch. Zabiegał on o udzielenie mu jurysdykcji kanonicznej i wejście w ramy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Abp Bazyli powołał się na polecenie Urzędu ds. Wyznań, nakazujące doprowadzić tę sprawę do końca. TW „Jurek” wątpił jednak w prawdziwość opowieści abp. Bazylego, gdyż wcześniej metropolita zabronił biskupom poruszać ten temat podczas spotkania z patriarchą Dymitriosiem I. TW „Jurek” uważał także, że wyrażenie zgody na jurysdykcję mogłoby popsuć relacje pomiędzy PAKP i Kościołem rzymskokatolickim, gdyż bp Claudio „był w stanie wojny z Watykanem”. Uparte trwanie abp. Bazylego przy tej kwestii uzasadnił przygotowywaniem miejsca do ucieczki przez Jerzego Doroszkiewicza i powszechnym przekonaniem o „kupowaniu” przez Włocha pozytywnej decyzji. Po tym wywodzie TW „Jurek” otrzymał polecenie utrzymania negatywnego stanowiska w sprawie jurysdykcji²⁹⁵.

²⁹⁴ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 15 X 1987 r. sporządzona w Warszawie, 19 X 1987 r., k. 210–212.

²⁹⁵ AIPN, 00200/964, t. 3, Teczka pracy TW „Jurka”, Informacja ze spotkania 26 XI 1987 r. sporządzona w Warszawie, 27 XI 1987 r., k. 217–219.

Zakończenie

Jak wynika z karty kontrolnej zamieszczonej w teczce pracy TW „Jurka”, zapoznało się z nią kilku oficerów SB. Wśród nich byli ppłk Karol Banaś²⁹⁶, wówczas zastępca naczelnika Wydziału III Departamentu IV SB MSW, oraz płk Stanisław Wypych, ppłk Zbigniew Siellawa, por./kpt. Zbigniew Turyński i płk Jan Bernatowicz²⁹⁷. Współpraca ks. bp. Sawy z SB trwała przez wiele lat. W jej trakcie informacje uzyskane od niego przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa były wykorzystywane do przeciwdziałania wpływom Kościoła rzymskokatolickiego, manipulowania ideą ekumenizmu i sprawowania kontroli nad PAKP. Współpracownik ten wykorzystywany był też do niwelowania wpływów opozycji politycznej PRL na wyznawców prawosławia.

Spotkania Sawy z kilkoma oficerami prowadzącymi odbywały się cyklicznie, część z nich wywoływana była przez informatora i odbywała się w miejscach gwarantujących ich konspiracyjny charakter (kawiarnie, lokal kontaktowy). Analizując informacje przekazywane przez szereg lat przez Sawę, stwierdzić można, że przedstawiały one dużą wartość operacyjną i wykorzystywane były wobec wielu środowisk (PAKP, Kościół katolicki, mniejszość ukraińska, ChAT, PRE, ŚRK). Dokumentacja współpracy w postaci doniesień i sporządzonych na ich podstawie wyciągów była użyteczna w wielu sprawach prowadzonych przez SB.

Biorąc pod uwagę główne założenia rozpoczętej w 1963 r. sprawy obiektowego rozpracowania o kryptonimie „Bizancjum”, cel, dla którego ją podjęto, został przez

²⁹⁶ Karol Banaś (1923–1991), ppłk/płk. Przebieg służby: wartownik PUBP w Pabianicach – od 25 V 1946 r.; słuchacz CS MBP (9 X – 20 XII 1946); mł. referent PUBP w Pabianicach – od 20 XII 1946 r.; referent placówki w Zelowie PUBP w Pabianicach – od 1 X 1947 r.; referent Referatu V PUBP w Pabianicach – od 1 VII 1948 r.; st. referent Referatu V PUBP w Pabianicach – od 1 XII 1948 r.; słuchacz rocznej szkoły oficerskiej CW MBP – od 1 IX 1949 r.; referent Sekcji IV Wydziału V Departamentu V MBP – od 20 VIII 1950 r.; st. referent Sekcji II Wydziału V Departamentu V MBP – od 1 VII 1951 r.; kierownik Sekcji II Wydziału V Departamentu V MBP – od 1 VIII 1952 r.; kierownik Sekcji I Wydziału II Departamentu XI MBP – od 15 I 1953 r.; zastępca komendanta ds. operacyjnych grupy operacyjnej przy Jednostce „123” Departamentu XI MBP – od 1 XI 1954 r.; zastępca komendanta ds. operacyjnych przy Jednostce „123” Departamentu VI MBP – od 1 IV 1955 r.; słuchacz Wyższej Szkoły Podwyższania Kwalifikacji Aktywu Kierowniczego w Warszawie – od 1 IX 1955 r.; 16 XII 1956 r. przekazany do dyspozycji dyrektora Departamentu Kadr MSW; st. oficer operacyjny Wydziału V Departamentu III SB MSW – od 28 XI 1956 r.; zastępca naczelnika Wydziału I Departamentu IV SB MSW – od 15 VI 1962 r.; zastępca naczelnika Wydziału III Departamentu IV SB MSW – od 15 VI 1964 r.; 5 XI 1966 r. odwołany ze stanowiska zastępcy naczelnika Wydziału III Departamentu IV SB MSW w trybie dyscyplinarnym na stanowisko st. oficera operacyjnego Wydziału I Departamentu IV SB MSW; st. oficer operacyjny Inspektoratu Departamentu III SB MSW – od 20 XII 1966 r.; inspektor Wydziału Inspektoratu Departamentu III SB MSW – od 1 IV 1967 r.; delegowany do CSRS (9 XII – 19 XII 1969); inspektor Wydziału V Departamentu III SB MSW – od 1 V 1972 r.; inspektor grupy V Departamentu III SB MSW – od 1 X 1972 r.; delegowany służbowo do CSRS (9–12 X 1972); st. inspektor Wydziału VII Departamentu III SB MSW – od 1 VII 1976 r.; st. inspektor grupy do zadań specjalnych Departamentu IV SB MSW – od 15 II 1977 r.; st. inspektor grupy inspektorów Departamentu IV SB MSW – od 1 I 1983 r. Zwolniony ze służby 31 VII 1986 r. (AIPN, 0604, 885, Akta personalne Karola Banasia).

²⁹⁷ AIPN, 00200/964, t. 1, Teczka pracy TW „Jurka”, Karta kontrolna, k. 1.

komunistów rękami SB i Urzędu ds. Wyznań zrealizowany. Przypomnieć należy, że celem tym było agenturalne opanowanie kierownictwa PAKP w celu zapewnienia kontroli nad działalnością tego Kościoła zarówno w kraju, jak i na forum międzynarodowym.

Co najmniej od 1965 r., czyli od objęcia stanowiska metropolity warszawskiego i całej Polski przez ks. abp. Stefana (Stefan Rudyk – TW „Fidelis”), a potem w okresie sprawowania tej funkcji przez ks. abp. Bazylego (Włodzimierz Doroszkiewicz – TW „Włodzimierz”), cel ten został osiągnięty. Poza tymi dwoma osobami współpracę z SB podjęło wielu innych hierarchów i księży PAKP. Spora część z nich – podobnie jak ks. bp/abp Sawa (Michał Hrycuniak – TW „Jurek”), ks. bp Adam Dubec (TW „Marek”), ks. bp/abp Nikanor (zarejestrowany jako TW „Magister”) – ze względu na wykształcenie stanowiła naturalne zaplecze kadrowe dla PAKP i zarazem interesujące środowisko kreowania pożądanych przez SB trendów w Kościele prawosławnym. Ich werbunek stanowił przemyślany element realizacji planu zawartego w uzasadnieniu założenia sprawy „Bizancjum”.

Rozbudowana agentura wewnątrz duchowieństwa PAKP pozwalała SB na podstawie zdobywanych od niej informacji organizować wzajemną kontrolę tajnych współpracowników oraz wybierać najlepsze rozwiązania koncepcyjne z punktu widzenia władz komunistycznych. W wyniku działań SB udało się niemal całkowicie przejąć kontrolę nad Kościołem prawosławnym w Polsce, nadzorując przez posiadaną agenturę jego najważniejsze decyzje. Było to możliwe m.in. ze względu na słabe zaplecze kadrowe tego wyznania oraz programowy lojalizm wobec władz komunistycznych.

Za wcześnie obecnie określać skalę, w jakiej PAKP był narzędziem w rękach władz komunistycznych. Niewątpliwie jednak niemożliwe było w obrębie tego Kościoła negowanie ustroju PRL, jak również wspieranie opozycji. Wyrazem owego ideowego i personalnego uwikłania był stosunek hierarchii PAKP do rodzącej się „Solidarności”. Innym aspektem wymagającym pogłębionych badań jest określenie skali ograniczania czy wręcz zwalczania nacjonalizmu ukraińskiego przez duchownych PAKP, jak również mieszczącego się zakresowo we wcześniejszym priorytecie przeciwdziałania rozwijaniu się Kościoła grekokatolickiego.

Pozycja i władza posiadana przez wymienionych w tekście tajnych współpracowników – w tym TW „Jurka” – pozwalała im torpedować działania ekumeniczne podejmowane przez Kościół rzymskokatolicki bądź kształtować je według sugestii Departamentu IV SB MSW i współpracującego z nim (w szczególności zaś z Wydziałem III Departamentu IV) KGB. Warto również zauważyć, że postępowanie hierarchów w czasach komunistycznej dominacji w żaden sposób nie zaszkodziło im w dalszej karierze po upadku życzliwie tolerowanego lub nawet wspieranego przez nich ustroju²⁹⁸.

²⁹⁸ Bp Sawa był prorektorem ChAT w Warszawie (1984–1990). 18 IV 1987 r. uzyskał godność arcybiskupa. W latach 1994–1998 kierował Prawosławnym Ordynariatem Wojska Polskiego. Inicjator powstania 5 III 1999 r. i pierwszy kierownik Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Bia-

W rozmowie z autorami ks. metropolita Sawa stwierdził, że cena, jaką Kościół prawosławny zapłacił za możliwość przetrwania w okresie Polski Ludowej, była ogromna. Jak powiedział: „Kościół prawosławny był słaby. Mógł się odwołać tylko do Boga. Jeśli to zachowanie gorszyło i będzie gorszyć dzisiaj młodych ludzi – mówię: przepraszam, przepraszamy. To mówię w imieniu starszego pokolenia. Inaczej w takich uwarunkowaniach nie dało się pracować. Kościół musiał funkcjonować. To, co powiem teraz, będzie zaskoczeniem dla niektórych. Otóż, wyszło tak, że ci, którzy nachodzili mnie – jednego ochrzciłem w swojej kaplicy domowej, drugiemu udzieliłem sakramentu małżeństwa, inny zaś prosił mnie, abym odprowadził go na miejsce wiecznego spoczynku. Różnymi drogami Bóg prowadzi człowieka do siebie. Czy te fakty znaleziono w »donosach«?”²⁹⁹.

łymstoku. Po śmierci metropolity Bazylego w 1998 r. został zwierzchnikiem Cerkwi w Polsce. Był członkiem Komisji Wiara i Ustrój ŚRK oraz Komisji Teologicznej Prawosławno-Rzymskokatolickiej (ks. D. Sawicki, *50-lecie diecezji białostocko-gdańskiej...*, s. 19–20; S. Prutis, *Życiorys Jego Eminencji Wielce Błogosławionego Księdza Metropolity Sawy* [w:] *Metropolita Sawa Doctor Honoris Causa Uniwersytetu w Białymstoku*, Białystok 2001, s. 6–7; Abp A. Nossol, *Opinia w sprawie nadania przez Uniwersytet w Białymstoku Jego Eminencji Arcybiskupowi Metropolicie Warszawy i całej Polski prof. dr hab. Sawie – Michałowi Hrycuniakowi tytułu Doctor Honoris Causa* [w:] *Metropolita Sawa Doctor Honoris Causa...*, s. 11–18; *XXV rocznica chirotonii biskupiej Jego Eminencji Metropolity Sawy*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 2004, nr 11 (180), s. 6–7; S. Prutis, *Nota biograficzna* [w:] *Wiara i poznanie*, red. M. Rogalska, E. Kozłowska-Świątkowska, Białystok 2008, s. 7–8).

²⁹⁹ Kontynuując tę refleksję, ks. metropolita Sawa powiedział: „Głęboko wierzę w zapewnienie Chrystusa: »[...] zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne nie przemogą go« (Mt 16,18). Ja zaś modłę się słowami modlitwy jutrzni: »Zbaw Panie i zmiłuj się nad tymi, którzy nienawidzą i krzywdzą nas, czyniąc nam zło i nie pozostaw ich, by ginęli z powodu naszych grzechów« (Czasosłów, Warszawa 1925, s. 131)» (Notatka z rozmowy z ks. metropolitą Sawą przeprowadzonej w Warszawie 16 XII 2008 r. – tekst autoryzowany).